

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ, ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ԳԻՏԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

СБОРНИК СТАТЕЙ
МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ СОТРУДНИКОВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН

1997

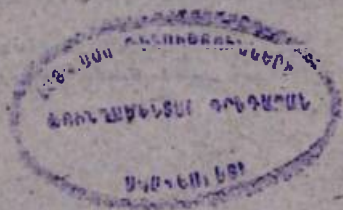
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

Հ Ա Յ Ո Ց Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ե Ր

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ԳԻՏԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A II
84641

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի օրոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ն. ՂԱԶԱՆԵՑՅԱՆ

Ժողովածուն հրատարակության են երաշխավորել ղրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Հ.Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ,
պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Հ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԸ

Հ 282 Հայոց պատմության հարցեր (Երիտասարդ
գիտաշխ. հոդ. ժող.) ՀՀ ԳԱԱ—Եր., ՀՀ «Գիտու-
թյուն» հրատ., 1997 թ., 122 էջ:

Հոդվածների ժողովածուի մեջ արխիվային, մամուլի և
հրատարակված գրականության հարուստ նյութերի հիման
վրա ուսումնասիրվել և վեր են հանվել հայոց պատմության
մի շարք հարցեր:

Ժողովածուն հասցեագրվում է պատմաբաններին և հա-
յոց պատմությամբ հետաքրքրվողներին:

ԳՄԳ 63 . 3 (2 Հ)

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

22 գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը պարբերաբար կազմակերպում է երիտասարդ գիտաշխատողների և ասպիրանտների գիտական նստաշրջաններ:

Առ այսօր հրատարակվել են 25 նստաշրջանների զեկուցումների թեզիսներ, որոնք հանդիսացել են ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողներից շատերի առաջին ֆայլերը գիտության մեջ: Երիտասարդների գիտական գործունեության հետագա խրախուսման նպատակով նստաշրջանների հրավիրսան, թեզիսների տպագրության հետ մեկտեղ, ինստիտուտը նախատեսում է առանձին գրույկներով, հողվածների ժողովածուներով հրատարակել աշխատությունների շարք: Ներկա ժողովածուն այդ շարքի առաջին գրույկն է, որում տեղ են դրել հայոց պատմության տարբեր հիմնահարցերին վերաբերող հետազոտական հողվածներ, որոնք նախապես լինարկվել և հրատարակության են երաշխավորվել ինստիտուտի համապատասխան բաժինների կողմից:

ԱՐՄԵՆ ՔԵՇԻՇՅԱՆ

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԾԱԿՄԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մամիկոնյան տոհմի ծագման խնդրին հատուկ քննությամբ կամ հպանցիկ անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ, որոնք հիմնականում հանգել են այն եզրակացության, որ Մամիկոնյանները եկվոր են, ունեն օտար, ճենական ծագում: Իրև հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ ավանդության համաձայն Մամիկոնյանների նախնիները Հայաստան են եկել Ճենաստանից՝ հետազոտողները Մամիկոնյանների ծագումը պարզելու համար հիմնականում բավարարվել են Ճենաստանի աշխարհագրական տեղորոշումով: Այդպիսով Մամիկոնյանների ծագման խնդիրը սխալ կերպով նույնացվել է Ճենաստանի տեղորոշման խնդրին¹ և, կապված Ճենաստանի տեղի և ճենների էթնիկական պատկանելիության որոշումից, Մամիկոնյաններին վերագրել են չինական, միջինասիական, քաշմիրյան, թյուրքական և այլ ծագումներ: Առանձին դեպքերում, երբ կասկածի տակ է առնվել ճենական ծագումը, Մամիկոնյաններին վերագրել են իրանական կամ ճանական (խաղտիք) ծագում²: Մի կողմ

1 Այնպես է ստացվում, որ եթե մենք չիմանայինք, ասենք, Հրեաստանի կամ Ասորեստանի տեղը, ապա, հետևելով ավանդությանը, Բագրատունիների կամ Արծրունիների ծագումը որոշելու համար պետք է հիմնականում բավարարվինք տվյալ երկրների տեղադրումը որոնելով:

2 Մամիկոնյանների ծագման մասին բաղմամբիվ՝ հետազոտություններից նշենք հիմնականները. Աճաճիկեաճ Մ. Յ., Ս. Գիրքը եւ Մամիկո-

թողնելով հետազոտողների հիշյալ տեսակետները, ինչպես նաև Ճենաստանի տեղորոշման խնդիրը՝ անդրադառնանք Մամիկոնյանների ծագումը լուսաբանող որոշ հարցերի:

Նախ կարևոր է պարզել, թե Մամիկոնյանների ծագման ավանդույթունը որքանով է համապատասխանում իրականությանը: Դրա համար, ի մի բերելով նախկինում հետազոտողների կողմից կատարված դրական աշխատանքը, անդրադառնանք Մամիկոնյանների արտաքինին, սովորույթուններին, անուններին, ավանդույթյան մեջ բերված անուններին և այլ հարցերի, ինչպես նաև Մամիկոնյան տոհմական բացատրությունը:

նեանները, «Բանասեր», Պարիս, 1904, էջ 241—242: Անդրիկեան Հ. Ն., Բիզանդի Մամիկոնեանները, Վենետիկ, 1904: Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, с. 403—404: Թումանեան Մ., Մի բանի նկատողութիւն Մամիկոնեանց գաղթականութեան մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ» (Հ. Ա.), 1911, էջ 513—528: Sköld H., L'origine des Mamikonians „Revue des études arméniennes“, t. V, f. 1, Paris, 1925, pp. 131—136; Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, pp. 77—79; Mlaker K., Die Herkunft der Mamikonier und der Titel Čenbakur, Wiener Zeitschrift für die Kunde, 39, 1932, pp. 133—145: Քասունի Ե. Ս., Ճենաց աշխարհ, «Հասկ» տարեգիրք, Գ տարի, Անթիլիաս, 1957, էջ 75—102: Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian history, Georgetown, 1963, pp. 209—212: Ն ու չ ն ի՝ The Mamikonids and the Liparitids, Armeniaca, Venice, 1969, pp. 125—137: Վալադեան Վ., Մամիկոնեանների շինական ծագումը, «Հայրենիք», 1964, թ. 4, էջ 17—34: Սվազյան Հ., Ճեները և «Ճենաց աշխարհը» ըստ հայկական աղբյուրների, Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊՔՀ), Երևան, 1976, թ. 4, էջ 203—212; Bedrosian R., China and the Chinese according to 5—13th Century classical Armenian Sources, Armenian review (AR), 1981, 1, pp. 17—24; Balekjian K., Hitite and the Mamikonians, AR, 1983, 2, pp. 47—58: Մամիկոնյանների ավանդույթյան հնագույն աղբյուրը որոշել է Գ. Աբգարյանը, տ՛ն ս նրա «Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատենագրության մեջ», «Բանբեր Մատենադարանի», 1964, թ. 7, էջ 237—269, հմտ. նրա «Սերնոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 72—96:

Ավանդության համաձայն, որը տեղ է գտել Սեբեոսին կից Անանունի, Փալստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու երկերում³, Մամիկոնյանների նախնիները ծագում են Ճենաոտանից, ևղել են արքայազուններ կամ առաջնակարգ իշխաններ, ներքին խռովությունների պատճառով թողել են Ճենաց աշխարհը և եկել Հայաստան: Հստ ավանդության առավել տարածված տարբերակի՝ նրանք Հայաստան են եկել մ. թ. III դարում⁵:

Նախ ժամանակի մասին. կան Մամիկոնյանների գոյությունը Հայաստանում մ. թ. III դարից առաջ վկայող ուղղակի և անուղղակի մի շարք փաստեր, որոնցից գլխավորներս դիտարկենք շատ համառոտ: Քիչ հսկանական է, որ նորեկ Մամիկոնյանները զբաղեցնեին ողջ երկրի զորավարության բարձր պաշտոնը, քանի որ մի շարք աղբյուրներ վկայում են, որ արդեն մ. թ. III դ. վերջին, Տրդատ Մեծի օրոք, սպարապետությունը գտնվում էր Մամիկոնյանների ձեռքին⁶ (և ոչ թե ասենք Մանդակունիների, ինչպես նշում է

3 Տե՛ս Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխ. Գ. Արգարյանի, Երևան, 1979, զլ. 7: Փալստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914, V, Դ և V, էէ: Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Արեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, լրաց. Ա. Սարգսեանի, Երևան, 1991, II, 2Ա:

4 Ավանդությունը ոչ էական փոփոխություններով տեղ է դրել նաև հետագա պատմիչների մոտ. տե՛ս Սոփերք Հայկականք, 2, Վենետիկ, 1853, էջ 120—121: Մեսրոպ Բանաստեղծ վաղգձարեցի, Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց, Մաղրաս, 1775, էջ 134: Վարդան վարդապետ, Աշխարհացոյց, քնն. հրատ. Զ. Պէրպէրեանի, Բարիդ, 1960, էջ 53—54: Սիմէօն վարդապետի Ապարանցւոյ վիպասանութիւն սակս Պահլավունեաց զարմի և Մամիկոնեացն սեռի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 28—31:

5 Ըստ Անանունի ընթաց տարբերակի՝ յայնս Արտաւանայ արքայի Պարթեաց և Մեծին Խորովու արքային Հայոցս (Սեբէոս, Դ), ըստ Խորենացու՝ Շաղուհ Սասանյանի և Հայոց Տրդատ Թագավորի օրոք (Խորենացի, II, 2Ա):

6 Տե՛ս Ազաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարթ), Սարգմ. հունարեն բնագրից Զ. Բարթիկյանի, առաջ. և ծան. Ա. Տեր-Վաղանյանի, էջմիածին, 1966, Թ—Ժ, էջ 79—87: § 98, 124, 172, Маррѳ Н., Крещеніе армянѳ, грузинѳ, абхазовѳ и аланов

Մովսես Խորենացին)⁷, Գեո ավելին. Արտավազդ Մամիկոնյանը Տրդատ Մեծի մանուկ ժամանակ Հայաստանի խնամակալն էր և այնքան մեծ հեղինակություն ուներ, որ օտար աղբյուրները նրան թագավոր էին անվանում⁸: Փավստոս Բուղանդի մի շարք տեղեկություններից երևում է, որ Մամիկոնյանները Հայաստանի բավականին հին տոհմերից էին, որ հայ Արշակունիների հետ հարաբերվել էին «ի սկզբան ի նախնեացն հետէ», և որ առաջին Արշակունիները գիտեին Մամիկոնյաններին⁹: Մինչև III դարը տեղի ունեցած տարբեր դեպքերի կապակցությամբ հունա-հռոմեական աղբյուրները հիշատակում են հայ զորահրամանատարներ Վասակների և Մանկայոսի մասին¹⁰, որոնց անունները և պաշտոնները ենթադրել են տալիս նրանց Մամիկոնյան պատկա-

св. Григорием, СПб, 1905, с. 115, 123, 137; Բուգանդ, III, Դ, է, ԺԱ, Մեսրոպ քահանա, էջ 133:

⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, II, 22, 29, 36, III, 2: Որ այս հարցում վերահիշյալ աղբյուրների տեղեկություններն են ճիշտ և ոչ թե Խորենացու, հանգամանալից ցույց են տվել՝ Անդրիկեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 9—16, Համբարեան Հ., Խորենացույ կեղծիք մըն ալ Արտավազդ Մանդակունի՝ թէ Մամիկոնեան, ՀԱ, 1910, Բ. 1, էջ 17—18: Թումանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 520—521: Արգարյան Գ., Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատ. մեջ, էջ 247—249:

⁸ Տե՛ս Տրեբեղոս Պոլիսե, ըստ *Tournebiſze Fr., Histoire Politique et religieuse de L'Armenie*, Paris, s. d., p. 303.

⁹ Տե՛ս Փավստոս Բուգանդ, III Դ, Ը, ԺԱ, IV, Բ, V, ԷԵ, ԷԷ:

¹⁰ Տե՛ս *Ravus Armani*, *Quae Exstant Omnia*, v. II, Lipsiae, MCMLXVIII, *Εκταεις Κατα Αλταζων*, 12, 13 (131—137 ԹԹ. դեպքերի կապակցությամբ հիշատակում է հայ զորավար Վասակի մասին): Կ. Տակիրոս, քաղեց և լատ. Թարգմ. Պ. Սոտնիկյան, 1941, Երևան, Տարեդրություններ XV, 14 (62 Բ.-ի դեպքերի առնչությամբ հիշատակում է Վասակ): Հովսեփոս Փլավիոս, Գիսն Կասիոս, Թարգմ. Բնագրից, առաջ. և ծան. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, Կասիոս, Հռոմեական պատմություն, դ. 40, 28, 3 և Цицерон, Письма, пер. и ком. В. Горепищенко, т. II, М.—Л., 1950, Аit, V, 20, с. 51; (Մ. Բ. ա. 69 Բ. դեպք. առնչ. հիշատակում են Վասակ (Օսակես), *Annuaire, Митридатовы войны, ВОИ*, 1946, № 4, пер. С. Кондратьева, 84, 86 (Մ. Բ. ա. 69 Բ. դեպք. առնչ. հիշ. է Մանկայոս):

նելիութիւնը¹¹: Այսպիսով, ավանդութեան տեղեկութիւնը ժամանակի մասին իրականութեանը շի համապատասխանում¹²:

Խոսելով Մամիկոնյանների մասին ընդհանրապես և նրանց նախնիների մասին մասնավորապես՝ պատմիչները բնավ չեն հիշատակում Մամիկոնյանների արտասովոր տեսքի, նեղաչք լինելու մասին և այլն¹³: Մինչդեռ պետք է պահպանված լիներ Մամիկոնյանների մոնղոլոիդ ծագման, հայկական միջավայրի համար նրանց անսովոր արտաքին հատկանիշների մասին հիշողութիւնը: Սակայն աղբյուրներում Մամիկոնյանների նկարագրութեանից երևում է, որ նրանք չեն տարբերվել մյուսներից¹⁴: Այսպիսով, Մամիկոնյանների արտաքինը շի խոսում ի նպաստ ավանդութեան:

Կարևոր է նաև Մամիկոնյանների անձնանունների քնննութիւնը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, աղնվական տոհմերից յուրաքանչյուրն ունի իր տոհմական, առավել բնորոշ անձնանունները: Մամիկոնյաններին առանձնահատուկ անձնանուններից Վարգանը, Վասակը, Վաչեն, Վարգը, Համաղասուպը, Արտավազդը, Հմայակը ունեն իրանական ծագում¹⁵:

11 Մի շարք հետազոտողներ ցույց են տվել այդ զորավարների հայ լինելը, բայց միայն Ն. Աղոնցը (Մանկայոսի մասին, տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 415) և Մ. Թումանյանն (Վասակներից երկուսի մասին, տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 521) են ենթադրել նրանց Մամիկոնյան պատկանելիութիւնը: Պետք է նշել, որ անտիկ աղբյուրներն իրրև կանոն տոհմանուններ լեն նշում և անձանունների հիման վրա տոհմը որոշելու եղանակը կիրառելի է հատկապես այդ աղբյուրների նկատմամբ:

12 Ըստ Գ. Աբղարյանի՝ ավանդութեան նախնական տարբերակում ժամանակ նշված շի եղել (տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 246—253):

13 Անկախ նրանից, որ որոշ պատմիչներ ձենաստան են անվանել նաև մեկ այլ երկրի, մենք ընդունում ենք, որ ավանդութեան մեջ նկարագրվող ձենաստանի տակ նկատի է ունեցել Զինաստանը:

14 Մ. Թումանյանի հիմնավորումները, որ Մամիկոնյանները Զինաստանից են, բայց Լվրոպոիդ, ոչ մի քննադատութեան չեն դիմանում (տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 516—520):

¹⁵ Sk'us Justi F., Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, pp.: 38—39, 124—125, 130, 338—339, 342—343, 350—353, 357—358

Պետք է նշել, որ հայոց մեջ քիչ են զուտ հայկական ծագմամբ անձնանունները: Սակայն իրանական լայն ազդեցության շնորհիվ իրանական ծագում ունեցող բազմաթիվ անուններ ընդհանրապես լայն տարածում էին գտել՝ ընդունվելով իբրև տեղական: Մանվել և Սամվել անունները սուրբդրական են¹⁶, Վահանը ունի հայկական կամ իրանական ծագում¹⁷, իսկ Մուշեղը խեթական փոխառություն է¹⁸: Սրանք Մամիկոնյանների ամենագործածական անձնանուններն էին: Մամիկոնյանների մեջ, իհարկե, երբեմն հանդիպում էին նաև այլ անուններ, որոնք, սակայն, տիպական չէին նրանց համար և որոնց քննարկումը չի կարող նպաստել մեր խնդրի լուծմանը: Քանի որ խնամիական և այլ ուղիներով Մամիկոնյաններին մեջ ուրիշ անունների ներթափանցումը աստիճանաբար աճեց, ուստի կարևոր է առավել վաղ հիշատակված նրանց անունների քննությունը: Մամիկոնյանների՝ այդպիսի անունների թվում է Կոմս եզակի անունը¹⁹: Ենթադր-

Häbschmann H. Armenische Grammatik, ITh., Armenische Etymologie, Leipzig, 1897, pp. 47, 80, 82—83; Ահառյան Լ., Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Ա, Երևան, 1942, էջ 310, Կ. Գ, Երևան, 1946, էջ 15, 89, Կ. Ե, Երևան, 1962, էջ 39, 43, 69, 74:

¹⁶ Ահառյան Լ., նշվ. աշխ., Կ. Գ, էջ 204՝ և Կ. Բ, Երևան, 1944, էջ 233, Կ. Դ, Երևան, 1948, էջ 380—381:

¹⁷ Տե՛ս *Jusst F.*, նշվ. աշխ., էջ 338—339; Ահառյան Լ., նշվ. աշխ., Կ. Ե., էջ 9: Զահուկյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները, ՊՐԷ, 1981, թ. 3, էջ 61:

¹⁸ Տե՛ս Ահառյան Լ., նշվ. աշխ., Կ. Գ, էջ 455; Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1987, էջ 315:

¹⁹ Տե՛ս Փալատոս Բուզանդ, V, Լէ: Հետագայում այդ անունը կամ տիտղոսը հանդիպում է նաև Կոմսաձագերի առնչությամբ, տե՛ս Դանիելյան Է., Թոռնիկյանների քաղաքական դերը X դարի հայ-բյուզանդական հարաբերություններում, «Երասիր հասարակական գիտությունների» (ԼԷԳ), Երևան, 1977, թ. 10, էջ 64—72:

վում է, որ սկզբնապես այդ տոհմում հանդիպել է նաև Կոռնակ անունը²⁰, Կոմսր հայկական նույնանուն բառից է, որը ասորական և հունական փոխառություն է²¹, Կոռնակը հայկական կամ իրանական ծագում ունի²²։ Այսպիսով, Մամիկոնյանների տոհմական անձնանունների մեջ չկան այնպիսիները, որոնք կարող էին ճենական ծագում ունենալ²³։

Այժմ անդրադառնանք Մամիկոնյանների սովորություններին։ Այդ մասին արժեքավոր հիշատակություններ կան Փավստոս Բուղանդի մոտ։ Պատմիչը նշում է. երբ սպանված Մուշեղ Մամիկոնյանի մարմինը տուն տարան, ընտանիքի անդամները շհավատացին նրա մահվանը։ «Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա. մինչև զգլուխն անդէն ի կոճեղն կտրեալ կցեցին, և հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին՝ թէ վասն զի այր քաջ էր, Առլեզք իշանեն և յարուցանեն զդա»²⁴։ Առլեզները կամ արալեզները, որոնց մասին հիշատակում են նաև Սեբեոսին կից Անանունը²⁵, Ծղնիկ Կողբացին²⁶, Մովսես Խորենացին (անունը չի նշում)²⁷, Դավիթ Անհաղթը²⁸ և ուրիշներ, ըստ հին հայկական հավատալիք-

20 Տե՛ս *Адоку Н.*, Начальная история Армении у Себеоса, СПб., 1901, с. 3; История императора Иракла, сочинение Епископа Себеоса, СПб., 1862, с. 180, примеч. 43:

21 Տե՛ս Անաոյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 646:

22 Տե՛ս Անաոյան Հ., նույն տեղում, էջ 647: Զահուկյան Գ., Հայասալի լեզվի հին անատոլիական ծագման վարկածը, ՊՐՀ, 1976: Բ. 1, էջ 93 և 109: Նույնի՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները, էջ 58:

23 Մամիկոնյաններին բնորոշ անունները քննվել են նաև Անգրիկյանի կողմից (տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 10—11), սակայն նա ինչպես դատարյուն հայերին, այնպես էլ Մամիկոնյաններին համարում է իրանական ծագման:

24 Փավստոս Բուղանդ, V, 12:

25 Տե՛ս Սեբեոս, Ա:

26 Տե՛ս Ծղնկալ վարդապետի Կողբացուլ Եղծ աղանդոց, Թիֆլիզ, 1914, I, Իդ:

27 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, I, ԺԵ:

28 Տե՛ս Դավիթ Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք, համահավաք քնն. բնադրերը և առաջ. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1980, էջ 29, 136, 166:

ների երևակայական պաշտամունքային շնակերպ կենդանի-
ներ էին, որոնք լիզելով սպանված հերոսների վերքերը, վե-
րակենդանացնում էին նրանց: Ապացուցված է՝ որ առլեզ-
ների պաշտամունքը եղել է բուն հայկական և գալիս է հնա-
գույն ժամանակներից²⁹: Այդ պաշտամունքի պահպանումը և
կիրառումը Մամիկոնյանների կողմից՝ անգամ քրիստոնեու-
թյան ընդունումից հետո՝ IV դարի 70-ական թվականներին,
ցույց է տալիս որ Մամիկոնյաններն ունեին հնագույն հայ-
կական ազգային հավատալիքներ:

Մեկ այլ օրինակ. նկարագրելով մանուկ Արտավազդ
Մամիկոնյանին՝ Փավստոս Բուզանդը նշում է. «Եւ էր նա ի
տիոց տղայ. և ըստ մանկութեանն օրինի, ըստ կրօնից Հայոց՝
որպէս օրէն էր՝ զգլուխ մանկտոյն սոյնպէս ի ժամտնակին
գործեալ էր զգլուխ մանկանն Արտաւազդայ, և ցցունս էր
թողեալ և գէս արձակեալ»³⁰, Ինչպես երևում է Բուզանդի
հիշյալ տեղեկությունից, մանուկների ծամ և խոպոպ պահելու
հայկական այս սովորությունը գալիս է հեթանոսական ժա-
մանակներից: Հետևապես այն պետք է բավական խոր ար-
մատներ ձգած լիներ Մամիկոնյանների մեջ, որ IV դարում
նույնիսկ շարունակվեր պահպանվել նրանց մոտ:

Անդրադառնանք նաև Մամիկոնյանների ծագման ավան-
դության տարբերակներում տեղ գտած «ճենական» անձնա-
նուններին: Փավստոս Բուզանդի մոտ անձնանուններ չկան:
Անանունի մոտ պահպանված ավանդության մեջ Մամիկոն-
յանների նախնիները եղել են Մամիկ և Կոնակ երկու եղբայր-
ները, որոնք եղել են ճենացի Կառնամ նախարարի որդի-
ները³¹:

Մամիկ և Կոնակ անուններն ակնհայտորեն դուրս են
բերված Մամիկոն(յան) տոհմանունից, որը կքննարկենք ա-

²⁹ Տե՛ս Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944
էջ 28—34:

³⁰ Փավստոս Բուզանդ. Կ, ԽԳ:

³¹ Տե՛ս Սերլուս, Ա.

ռանձին: Նշենք միայն, որ այս տոհմանվան երկփեղկումից առաջացած մամ և կոն մասերին ավանդության մեջ ավելացել են հայոց լեզվում ընդունված իկ և ակ նվազական մասնիկները՝ եղբայրների անուններն ունենալու համար⁸²: Կառնամ անվան մեջ ամ-ը հայոց լեզվում ընդունված անձնանվանակերտ է, ինչպես Գեզամ, Պասքամ, Արգամ և այլ անուններում: Կառն արմատը թերևս համեմատելի է Կոռնակ անվան Կոռն արմատի հետ (ակ-ն այստեղ նվազական մասնիկ է): Ուսումնասիրողները Կոռնակ անունը համեմատում են նաև հայաստանի Karanni թագավորի անձնանվան հետ (որը կապում են խեթական Karauani անձնանվան հետ)⁸³: Կառնամ անվանը լեզվաբանները շին անդրադարձել, սակայն ակնհայտ է, որ եթե Կոռն(ակ)-ը կարող է համեմատվել Karanni-ի հետ, ապա Կառն(ամ)-ը վերջինիս ավելի հարազատ ձևն է:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված ավանդության մեջ Մամիկոնյանների նախնու անունը Մամգուն է⁸⁴, որը ևս ստացված է Մամիկոն(յան) անունից և նրա առասպելականացված ձևերից է: Արբոկ անունը նույնական է համարվում Արբակ անվան հետ, որն ունի իրանական ծագում⁸⁵: Արբոկ էր կոչվում, ըստ ավանդության այս տարբերակի, ճենաց թագավորը: Նա ուներ երկու դայակորդի՝ վերոհիշյալ Մամգունը և Բղդոխը⁸⁶:

⁸² Եղբայրների անունները հետագա պատմիչների մոտ հիշվում են նաև Մամ և Կոն ձևով (Սոփերթ, հ. 2, էջ 121), Մամկոն և Կոնակ ձևով (Մեսրոպ Բանան, նշվ. աշխ., էջ 134), Մամակ և Կոնակ ձևով (Վարդաճ վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 53—54), Մամ և Կոնակ ձևով (Սիմեոն Ապարանցի, նշվ. աշխ., էջ 29):

⁸³ Տե՛ս Զափուկյան Գ., Հայաստանի լեզվի հինանատու. ծագմ. վարկածը, էջ 93 և 109:

⁸⁴ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, II, 2Ա:

⁸⁵ Տե՛ս Անտոյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 270: Անգամ հայ որոշ պատմիչներ Հայկազյան նահապետ Արթակին Արթակ են անվանում (տե՛ս նույն տեղում): Justi F., նշվ. աշխ., էջ 20—21: Զափուկյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» ...աղբյուրները, էջ 57:

⁸⁶ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, II, 2Ա:

Բղզոխի համար Ստ. Մալխասյանը նշում է, որ այն «պարզապես Բողզիխան տիտղոսն է շինական կայսրերի՝ մոնղոլերեն, որ նշանակում է մեծ կամ սուրբ թագավոր»⁸⁷: Մական հայերը մոնղոլների հետ մեծապես հարաբերվել են շատ ավելի ուշ և խիստ կասկածելի է, թե մոնղոլերեն այգ բառն ինչպես է թափանցել հայերի մեջ հորենացու կամ ավելի վաղ ավանգուսյան ստեղծման ժամանակ: Բղզոխն ավելի շուտ կամ պետք է ուրիշ բացատրություն ունենա, կամ հորենացու պատումում ներմուծված լինի հետագա գրիչների կողմից:

Ավանգուսյան մեջ հանդիպում է նաև ճենրակուր անվանումը⁸⁸, որը ոչ թե անձնանուն է, այլ ճենաց թագավորների տիտղոսը և նշանակում է ճենաց աստծո որդի: Նշենք, որ ճենրակուր անվանումը ճենաց կայսրերի տիտղոսի հարազատ ձևը չէ, այլ նրա իրանական թարգմանությունը⁸⁹: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ հայերն այն պարզապես փոխ են առել հարևան Իրանից:

Ճենական անուններ չկան նաև Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածքների տեղանունների շարքում: Օրինակ, Տայքում, որ Մամիկոնյանների հնագույն կալվածքն էր, գավառանուններն ու մյուս տեղանունները կամ ունեն հայկական ծագում, կամ իրենց հիմքում փոխառություն են ամիջական հարևան լեզուներից: Նույն ձևով են բացատրվում նաև Տարոնի տեղանունները⁴⁰, որը, ըստ հորենացու բերած

87 Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, թարգմ., ներած., ծան. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990, էջ 275, ծան. 191.

88 Տե՛ս Սեբեոս, Դ: Մովսէս Խորենացի, II, 2Ա.

89 Տիտղոսի ճենական ձևն է tien tru (երկնքի որդի): Ճենրակուրը լինարեն կամ թյուրքերեն չէ, այլ շինական tien :ru-ի իրանական թարգմանությունը: Տե՛ս Horn P., Grundris den Neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893, pd. 1, Hübschmann H., Armentiscne Grammatik, I, p. 49; Cardona G. R., Dindia e la Cina secondo l'Asxarhacoye, Armeniaca, Venice, 1969, p. 96:

40 Ե՛վ Տայքի, և՛ Տարոնի տեղանունների համար տե՛ս Հիւրշման Հ., Հին հայոց տեղույ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 240—246, 184—198,

ավանդույթյան, բաժին հասավ հենց Մամդունին ու Ճենաստանից դաղթած նրա ուղեկիցներին և ոչ, ասենք, Մամդունի հետագա սերունդներին: Մինչդեռ հավանական է, որ գաղթողներն իրենց նոր բնակավայրում կարող էին վերափոխել և իրենց հարազատ անուններով կոչել որոշ տեղանուններ: Բայց այդպես չի եղել և Մամիկոնյանների կավածքների տեղանունները ես չեն խոսում հօգուտ ավանդույթյան: Հետագայում Մամիկոնյաններին անցան այլ կավածքներ, որոնց տեղանունների քննարկմանը հարկ չկա դիմել:

Հայկական աղբյուրներում, այս ավանդույթյունից բացի, Ճենաստանից Հայաստան գաղթողների ներթափանցելու մասին որևէ վկայություն չկա⁴¹. չկա նաև օտար աղբյուրներում:

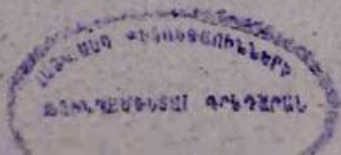
Պարզվում է, փաստորեն, չկան այնպիսի կովաններ, որոնց հիման վրա կարելի լիներ ավանդույթյունն իրական համարել: Ընդհակառակն, համեմատությունն այլ տոհմերի ծագման ավանդույթյունների հետ ակնհայտ է դարձնում, որ, ինչպես շատ ուրիշ տոհմերի (Բագրատունիներ, Արծրունիներ և այլն)՝ Մամիկոնյաններին ևս միտումնավոր վերագրվել է օտար, բարձր ազնվական ծագում, նրանց դերը և հեղինակությունը էլ ավելի բարձրացնելու համար:

Հավաստիության համար, թե Մամիկոնյանների նախնիներն ինչպես են հեռավոր Ճենաստանից հասել Հայաստան, ավանդույթյան մեջ ստեղծվել է նրանց՝ նախ Իրանում տե-

մասամբ՝ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ա., Բարոնդյան Հ., Հայաստանի և հարավից յոթանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, հ. 2, Երևան, 1988:

41 Դեմետրև Գիսանն Լրկու և Ղրայրնեզի՝ Հնդկաստանից Տարոն դալու գրույցը (տե՛ս Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ., Աջ. Արրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107—108), ինչպես և Օրբելյանների նախնիների՝ Ճենաստանից Վրաստան գալու գրույցը (տե՛ս Ստեփանես Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, աշխ. 4. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, 42) Մամիկոնյանների նույն այս ավանդույթյան ձևափոխված հետագա արձագանքներն են:

11
84641

դադրելու, ապա Հայաստան գալու դրվագը: Եվ բացատրելու համար, թե նրանք ինչու են թողել ճենաց թագավորութունը՝ հորինվել է (ինչպես շատ ուրիշ տոհմերի ավանդութուններում) ներքին երկպառակութունների պարագան⁴³:

Այժմ անդրադառնանք այն խնդրին, թե ինչպես է բացատրվում Մամիկոնյան տոհմանունը: Նշենք, որ տոհմերի ծագումը որոշելուն մեծապես կարող է նպաստել նաև տրվյալ տոհմանվան բացատրությունը: Մամիկոն(յան) անվանումը (յանը այստեղ հայոց լեզվում ընդունված տոհմանվանակերտ է) չի բացատրվում հայերենով կամ հարակից այլ լեզուներով: Չինարենով դրա բացատրության փորձը դատապարտված է անհաջողության⁴³:

Խեթական արձանագրութուններում հանդիպում է amumikuni բառը, որ խուրիերեն բարձրագույն զինվորական կամ կրոնական պաշտոն է նշանակում⁴⁴: Մամիկոն(յան) անվանումն իրավացիորեն այս բառի հետ է համեմատում խեթագետ Բալեկյանը՝ գտնելով, որ amumikuni և Մամիկոն բառերի միջև համապատասխանութունն առավել ակնհայտ է դառնում, երբ հաշվի ենք առնում, որ փակ վանկային am հիմքը կարող է փոխվել բաց վանկային ma հիմքի⁴⁵:

⁴³ Sk'us Փալատոս Բալգաեզ, V, 7, և: Սերէոս, 7: Մովսէս Խորենացի, II, 2Ա.

⁴⁴ Նման փորձ կատարել է Մ. Թումանյանը, ըստ որի Խորենացու նշած Մամիկոն անվան սկզբնական ձև Մամգունը նշանակում է Չինաստանից հարավ բնակվող հնդկարոպացիների իշխան՝ մաների իշխան (տե՛ս Թումանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 518—519): Սակայն Մամգուն (կամ Խուրուն Ման) չի նշանակում մաների իշխան (տե՛ս Бицурин Н., Собрание сведений о народах, обитавших в Ср. Азии в древ. времена, т. I, М.—Л., 1950, с. 23). Իսկ ման անվանումը, որ մյուս և յառ մոնո-կիմերական ժողովուրդների նախնիների անվանումն էր, հարավում տարածվել է մ. թ. VI դարում (տե՛ս ИТС Р., Мань в этногенезе мяо ляо, Советская этнография, 1959, 5, с. 96):

⁴⁴ Sk'us Friedrich J., Kammanhuber An., Hethitisches Wörterbuch, Lieferung, I, Heidelberg, 1975, p. 69.

⁴⁵ Sk'us Balékjan K., սշխ. աշխ., էջ 47—52.

Ակններև է, որ amumokuni բառն առնչվում է Մամիկոնյաններին, իբրև գլխավոր զորահրամանատարների, նաև իր նշանակութամբ: Հայտնի է, որ մի շարք տոհմանուններ առաջացել են տվյալ տոհմերի զբաղեցրած պաշտոնների անվանումներից: Բացառված չէ, որ զորահրամանատարի (գլխավոր կամ ոչ գլխավոր) պաշտոնի համար մեզ մոտ ևս օգտագործվել է վերոհիշյալ համարժեք բառը (ինչպես հետագայում ասորականի նմանութամբ՝ թուրթանը, իրանականի նմանութամբ՝ զորահրամանատարը, սպարապետը և այլն): Մամիկոնյան անվանումն էլ կարող էր առաջանալ պաշտոնի անվանումից:

Խեթա-խուռիական ժամանակներից ի վեր Մամիկոնյանների գոյության մասին կարող է վկայել նաև նրանցում տարածված Մուշեղ անձնանունը: Այն համարվում է խեթական փոխառություն և համապատասխանում է Մուրշիլ անձնանվանը⁴⁶, Այն պետք է որ լինի անմիջական փոխառություն, քանի որ չկան միջնորդավորված անուններ:

Հիշյալ ժամանակներից ի վեր տոհմերի գոյության փաստեր են նաև Ամատունիների և Խոռխոռունիների օրինակները: Ամատունիների տոհմանունն, ըստ հետազոտողների, ունի խեթա-լուվական⁴⁷, իսկ Խոռխոռունիներինը՝ խուռիական ծագում⁴⁸: Նշենք, որ հայոց լեզվում կան խեթերենից և խուռիերենից կատարված այլ փոխառություններ ևս⁴⁹:

46 Տե՛ս Անտոյան Լ., նշվ. աշխ., Կ. Գ, էջ 455: Զաճուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970, էջ 162: Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 315:

47 Տե՛ս Զաճուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպ. հին լեզուները, էջ 161: Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 315:

48 Տե՛ս Ղափանցյան Գ. Ասուրա-բարեիական բառեր հայերենում, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1945, թթ. 3—4, էջ 15:

49 Օրինակ խեթա-լուվական ծագում ունեն Տորք, Արմավիր հատուկ անունները, բրուտ, գորգ, ծուխ բառերը և այլն (տե՛ս Զաճուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 313—315), խուռիական ծագում ունեն նուռն, խնձոր, խոս Եժլատա բառերը և այլն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 425—426):

Ընդհանրացնելով քննարկված բոլոր փաստարկները՝
կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ Մամիկոնյան-
ներն ունեն տեղական, հայկական ծագում և նրանց ծագման
ավանդությունը չի համապատասխանում իրականությանը:

ԱՐՄԵՆՈՒՋԻ ՂԱՄԱՐՑԱՆ

ԱՆԿԼՈՒՌԻՏԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ 1913 Թ.

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետեւանք Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերում առաջին անգամ միջազգային դիվանագիտութեան խնդիր գրանցված Հայկական հարցը իր լուծումը շատացավ XIX դարի վերջին տասնամյակներին և ավելի ու ավելի բարդանալով, շարունակվեց մնալ միջազգային դիվանագիտութեան ուշադրութեան կենտրոնում նաև XX դարի սկզբին: Հայկական հարցը Մեծ տերութիւններին հետաքրքրում էր այնքանով, որքանով այն կարող էր ծառայել իրենց նվաճողական քաղաքականութեան շահերին: Այդ էր պատճառը, որ XX դարի սկզբին՝ Բալկանյան պատերազմների ընթացքում նորից վերաբացված Հայկական հարցը ավելի սրվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, երբ օրակարգում էր աշխարհի վերաբաժանումը:

1912 թ. աշնանից Հայկական հարցը, որը հանգում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու խնդրին, նորից դարձավ միջազգային շահարկութեան առարկա:

Թուրքական կառավարութիւնը տեսնելով, որ Հայկական հարցը դառնում է տերութիւնների քննարկման նյութ, փորձեց կրկին սեպ խրել դաշնակիցների միջև, նրանց հակասութիւններն ու տարաձայնութիւններն օգտագործել Հայկական հարցի լուծումը տապալելու համար:

Բարձր Դուռը բարենորոգումների իրագործման հարցով որոշում է դիմել միայն Անգլիային, վերջինիս հակադրելով Ռուսաստանին և Ֆրանսիային¹։

1913 թ. ապրիլի 24-ին թուրքական կառավարությունը կոնդոնում իր դեսպան Թևֆիկ փաշայի միջոցով դիմում է բրիտանական կառավարությանը՝ անգլիական ժառանգյողներ վարձելու խնդրանքով։ Վերջիններիս անհրաժեշտությունն առաջացել էր «Վիլայեթների նոր օրենքի» հետ կապված, որն ընդունվել էր Թուրքիայի կառավարության կողմից և պետք է իրագործվեր Անատոլիայի Արևելյան և Հյուսիսային սեկտորներում, Արևելյան սեկտորն ընդգրկում էր Վան, Բիթլիս, Խարբերդ և Դիարբեքիր, իսկ Հյուսիսայինը՝ էրզրում, Սվադ և Տրապիզոն վիլայեթները։

Թուրքերը Անգլիայի կառավարությանը խնդրում էին յուրաքանչյուր սեկտորի համար իրենց տրամադրել ժանդարմերիայի մեկական տեսուչ, յուրաքանչյուր վիլայեթի համար՝ ժանդարմերիայի մեկական սպա, գյուղատնտեսության, հասարակական աշխատանքների և ներքին գործերի նախարարությունների համար՝ մեկական խորհրդական։ Բացի խորհրդականից ներքին գործերի նախարարության համար պահանջվում էր նաև գլխավոր տեսուչ²։

Դիմելով Անգլիային, թուրքական կառավարությունը վկայակոչում էր 1878 թ. հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական դաշնագիրը, որի համաձայն սուլթանը Անգլիային խոստացել էր բարենորոգումներ անցկացնել՝ ապահովելու համար քրիստոնյա հպատակների բարվոք կառավարումը և պաշտպանությունը։

Այսպիսով, թուրքական կառավարությունը ցուցաբերելով կեղծավոր քաղաքականություն բարենորոգումներ անց-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923), Երևան, 1972, էջ 178։

² „British Documents on the Origins of the War“, vol. X, part I, № 480 (այսուհետև՝ BDOW)։

կացնելու վերաբերյալ, առաջին հերթին աշխատում էր կանխել Ռուսաստանի հնարավոր միջամտութիւնը:

Թուրքիայի առաջարկը լուրջ քննարկման առարկա դարձավ անգլիացիների համար, Արտաքին գործերի նախարարութիւնում իշխում էին տարբեր կարծիքներ: Նախարարութեան քարտուղարներ Լ. Մալլեթը և Ա. Նորմանը մեծ ոգևորութիւն էին ցուցաբերում այս հարցի կապակցութեամբ և գտնում էին, որ առաջարկն անմիջապէս պետք է ընդունել: Լ. Մալլեթը նշում էր, որ հարցն ինքնին կարևոր քաղաքական բնույթ ունի⁸: Ի տարբերութիւն նրանց, արտաքին գործերի փոխնախարար Ա. Նիքոլսոնը գտնում էր, որ առաջարկի ընդունումը վտանգավոր է, քանզի այն նոր խնդիրներ ու բարդութիւններ առաջ կբերեր թե՛ Անգլիայի, թե՛ Բարձր Դռան համար:

Անգլիայի արտգործնախարարութեանը մտահոգում էին հետևյալ հարցերը. 1) ընդունե՞լ, թե՞ չընդունել թուրքական խնդրանքն ընդհանրապէս, 2) ընդունել ամբողջութեամբ, թե՞ միայն մասամբ, 3) ի՞նչ արձագանք կստանա նրանց համաձայնութիւնը մյուս մեծ տերութիւնների կողմից:

Առաջին հարցի վերաբերյալ քննարկումն իհարկե ձևական բնույթ ունեւոր: Անգլիական կառավարութիւնը լավ էր գիտակցում, որ Թուրքիայի ընտրութիւնը պատահական չէր և, բացի այդ, կառավարութիւնն ու արտգործնախարարութեան ղեկավարները ոչ մի դեպքում չէին հրաժարվի այն փայլուն հնարավորութիւններից, որպիսիք ստեղծվում էին Թուրքիայի առաջարկութեամբ: Առաջարկի ընդունումն Անգլիային հնարավորութիւն կտար իր ազդեցութիւնը տարածել Փոքր Ասիայում և այս տարածաշրջանում աստիճանաբար իրազործել իր տնտեսական, յռևտրական ու քաղաքական նպատակները: Դրա շնորհիվ Անգլիան կկարողանար նվազեցնել իր գլխավոր հակառակորդի՝ Գերմանիայի աճող ազդեցութիւնը Թուրքիայում: Անգլիայի համար շատ և շատ կարևոր էր նման հնարավորութեան ձեռքբերումը:

⁸ BDOW, № 479.

Թուրքիային դրական պատասխան տալու համար անգլիական կառավարութիւնը հիմք էր ընդունում ոչ թե Թուրքիայի վարչական ապարատի վերակառուցման ցանկութիւնը, այլ միայն իր երկրի շահերը: Սակայն անգլիացիներն աշխատում էին թաքցնել իրենց շահամոյ քաղաքականութիւնը «մարդասիրութեան» բողի տակ: Լ. Մալլեթը նշում էր, քանի դեռ բարենորոգումների նախագիծը հաստատված չէ, թուրքական իշխանութիւնները անպայման կփորձեն կանխել այն: Դա միաժամանակ Թուրքիայի ձեռքերը կաղատեր զանգվածային նոր կոտորածներ կազմակերպելու այն նահանգներում, որոնց համար նախատեսվում էին բարենորոգումները: Ելնելով դրանից, Մալլեթը գտնում էր, որ անգլիացիներն են այն միակ ժողովուրդը, որ պետք է ստանձնեն բարենորոգումների պատասխանատւութիւնը և դրանք հաջողութեամբ իրագործեն, և որ Բրիտանիան է այն միակ պետութիւնը, որին այդ հնարավորութիւնը կվստահեն մյուս երկրները⁴: Անգլիացու այս համոզմունքը իր ժողովրդի ու պետութեան բացառիկութեան մասին անհիմն էին ու անբացատրելի:

Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարութեան պարագլուխները, նույնիսկ նեղ շրջանակներում Թուրքիայի առաջարկն ընդունելու հարցը քննարկելիս, չէին թաքցնում իրենց կեղծ գոհունակութիւնը դեպի Թուրքիան, նրա շահերը պաշտպանելու պատրաստակամութիւնը: Նրանք մտահոգված էին, որ Թուրքիան ծառայողներ վարձելու առաջարկով դիմել էր միայն Անգլիային և վախենում էին, որ թուրքական վարչական ապարատի տարբեր ճյուղերում միայն մեկ տերութեան գործիչների ներգրավումը կարող էր բարդութիւններ առաջացնել Թուրքիայի համար, հարուցելով մյուս տերութիւնների դժգոհութիւնը⁵: Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար է. Գրեյը Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան

⁴ BDOW, № 479.

⁵ BDOW, №№ 479, 480.

լուծութիւն գրած նամակում նշում է. «Անգլիական կառավարութիւնը չի ցանկանում նման դժվարութիւններ առաջացնել Թուրքիայի համար, քանի որ ամեն կերպ՝ իր հնարավորութիւնների սահմաններում, աշխատում է և պատրաստ է օգնել թուրքական կառավարութեանը, որ նա իրագործի բարենորոգումների իր հիանալի մտադրութիւնները»⁶: Անգլիան փորձում էր հավաստիացնել, թե «Բրիտանիայի ամենամեծ ցանկութիւնն է պահպանել Թուրքիայի իշխանութիւնը Ասիայում և անցկացնել բարենորոգումներ հայերի համար»⁷: Իրականում անգլիական կառավարութեանը ամենևին էլ չէր հուզում ո՛չ հայերի ճակատագիրն ընդհանրապես, ո՛չ էլ բարենորոգումների հարցը մասնավորապես: Անգլիայի ցանկութիւնն էր, որպէս գլխավոր խաղաքարտ, կրկին Հայկական հարցը ծառայեցնել իր նպատակներին:

Կասկած չկար, որ Բրիտանիան, ելնելով իր սեփական շահերից, պետք է ընդունէր Թուրքիայի առաջարկը, սակայն երկար ժամանակ նա, վարելով իր դիվանագիտական խաղերը, ձգտելու էր տպավորութիւն ստեղծել, թե ցանկանում է իմանալ իր դաշնակիցների կարծիքը և մինչև անգամ «ղեկավարվել» դրանով:

Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարութեանը հուզող մյուս խնդիրը թուրքական առաջարկութիւնն ընդունելու շրջանակների հարցն էր: Այսինքն՝ այն ընդունել ամբողջովին և Թուրքիա ուղարկել ծառայողներ բոլոր ասպարեզների համար, որ խնդրել էին թուրքերը, թե՞ ընտրովի՝ միայն այն բնագավառների համար, որոնք անգլիացիներին թվում էին կարևոր:

Անգլիական տեսակետից առաջարկի ամենակարևոր և ընդունելի մասը վերաբերում էր ժանդարմերիային: Անգլիան իր համաձայնութիւնն աշխատում էր բացատրել իր այն պատասխանատվութեան ոչ հստակութեամբ, երբ ժանդար-

⁶ ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. FO, Rol. 48, FO 195/2450, p. 117.

⁷ BDOW, № 479.

մերիայում սպանների ու տեսուչների պաշտոնները անգլիացիների փոխարեն կգրավենին այլ տերությունների ներկայացուցիչները⁸։ Ինչևէ, եթե տեական քննարկումից հետո նախարարության ղեկավարները, նախարար է. Գրեյի գլխավորությամբ, միանշանակ կարծիք ունենին ժանդարմերիայի հարցի շուրջ, ապա մյուս բնագավառների ժառանգողների հետ կապված պատկերը չէր հստակեցվում։ Քանն այն է, որ անգլիական դիվանագետները մեծ կարևորություն չէին տալիս գյուղատնտեսության, անտառապահության, արդարադատության և հասարակական աշխատանքների նախարարությունների տեսուչների պաշտոններին և գտնում էին, որ դրանք կարելի էր գիշել գերմանացիներին կամ ֆրանսիացիներին⁹։ Անգլիան բավական կարևոր և ընդունելի էր համարում ժառանգությունը ներքին գործերի նախարարության ասպարեզում։ Մակայն այստեղ նույնպես նա ընտրություն էր կատարում՝ առավելություն տալով ներքին գործերի նախարարության գլխավոր տեսուչին, որը կժառանգեր որպես կապող օղակ կառավարության և ժանդարմերիայի տեղական տեսուչների միջև։

Անգլիային անհանգստացնող երրորդ խնդիրը Մեծ տերությունների վերաբերմունքն էր իր հնարավոր դրական պատասխանի նկատմամբ։ Մեծ Բրիտանիայի համար պարզ էր, որ տվյալ դեպքում բոլորից շատ մտահոգված կլինեին Ռուսաստանը՝ միակ պետությունը, որը ուղղակիորեն և անմիջապես սահմանակցում էր Թուրքիային։ Այս հանգամանքը կարող էր նպաստել Անգլիայի հախարերությունների լարմանը իր դաշնակցի՝ Ռուսաստանի հետ։ Մակայն անգլիական կողմը թաքցնում էր իրեն անհանգստացնող այս հանգամանքը և միևնույն ժամանակ, չցանկանալով կորցնել հեղինակությունը Թուրքիայի մոտ, պատկերը ներկայացնում էր այնպես, թե Ռուսաստանի դժգոհությունը կարող էր բար-

⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹ Չ՛ 979Ա, ք. ԻՕ, Rol 48, FO 196/2150, p. 117.

դուժուներն անաշարհեցի հենց թուրքիայի համար։ Այդ պատ-
ճառով է. Գրեյը թուրքական կառավարութեանն առաջարկում
էր նախապես Ռուսաստանին որոշակիորեն տեղեկացնել ի-
րենց՝ թուրք-անգլիական ծրագրերին։ Անգլիական գործիչ-
ների կարծիքով Ռուսաստանին հարկորդվելիք տեղեկութուն-
ները կարող էին որոշ չափով փարատել Ռուսաստանի կաս-
կածները իրենց երկրի դիրքորոշման վերաբերյալ¹⁰։ Ռու-
սաստանին տեղյակ պահելու հարցը դիմադրութուն չառա-
ջացրեց թուրքական կառավարութեան շրջաններում, սակայն
նա բացարձակ դեմ էր Ռուսաստանի մասնակցութեանը ա-
ռաջարկված գործում։

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային և Գերմանիային, ապա
անգլիական դիվանագետները չէին կարծում, թե թուրքական
վարչութեան տեղական օղակներում ծառայողների նշանա-
կումը կարող էր հակասել նրանց շահերին։ Սակայն նրանք
գտնում էին, որ ներքին գործերի նախարարութեան համար
առաջարկված պաշտոնների հանգամանքը կարող է դժգո-
հութեան ու նախանձի տեղիք տալ¹¹։ Ելնելով դրանից, նրանք
Թեֆիկ փաշային խորհուրդ էին տալիս դիմել այնպիսի քայ-
լերի, որոնք կկանխեն նաև այս անցանկալի երևույթները։

Ինչևէ, Բրիտանիան պատրաստվում էր դրական պա-
տասխան տալ թուրքիային։ Անգլիական կարիները դեռ չէր
դիմել գործնական քայլերի, երբ նրա ծրագրերը հայտնի
դարձան Ռուսաստանին, որը փորձում էր խոչընդոտել դրանց
իրագործումը։ Ռուսաստանի արտգործնախարարը Գրեյի ու-
շադրութունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ
Ռուսաստանը մեծ կարևորութուն է տալիս ժանդարմերիայի
հարցին և այն ոչ մի կերպ չի անջատում Ասիական թուր-
քիայում կատարվելիք բարենորոգումների հարցից։ Այդ իսկ
պատճառով Ռուսաստանն առաջարկում էր խնդրո առարկա
հարցի քննարկումը հանձնարարել երեք դեսպաններին¹²։ Այ-

10 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 119։

11 BDOW, № 479.

12 Նույն տեղում, № 484։

սինքն՝ Ռուսաստանը բացահայտ դեմ էր Անգլիայի ձեռնարկած միակողմանի քայլերին:

Սակայն անգլիական կաբինետը չէր պատրաստվում հրաժարվել Թուրքիայի առաջարկից և գտնում էր, որ անհրաժեշտ էր այդ հարցում կոտրել Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դիմադրությունը: Ա. Նիքոլսոնը ֆրանսիական և ռուսական դեսպաններին փորձում էր համոզել, թե իրոք Հայաստանի համար բարենորոգումները հրատապ են, բայց դրանք հնարավոր չէ իրագործել ընդհանրապես, եթե մերժվի ժանդարմների վերաբերյալ արված առաջարկը, որովհետև այդ դեպքում Թուրքիան կարող է հետ կանգնել բարենորոգումների ցանկությունից¹⁸, Նիքոլսոնը ռուսներին փորձում էր համոզել, թե իրենք ոչ մի շահ չունեն տվյալ հարցում, որ միայն բարենորոգումներ կատարելու միտումն է իրենց ստիպում գոնե մասամբ ընդունել արված առաջարկը: Սակայն անգլիական դիվանագիտության ջանքերն ապարդյուն էին: Ռուսական կաբինետը չէր պատրաստվում փոխել իր տեսակետը: Ռուսաստանի դիրքորոշմանը հակառակ Ֆրանսիան ամբողջովին կիսում էր Անգլիայի կարծիքը:

1913 թ. մայիսի 24-ին է. Գրեյը թուրքական կառավարությանը տեղեկացնում է Նորին Մեծության կառավարության «անկեղծ» ցանկության մասին և նշում, որ կայսերական կառավարությունը պատրաստ է, հնարավորության սահմաններում, օգնել օսմանյան կառավարությանը՝ իրագործելու իր «փայլուն» մտադրությունները: Արտդործնախարարը հայտնում է թուրքական կաբինետին, որ անգլիական կառավարությունը, Թուրքիայի համար բարդություններ չստեղծելու նպատակով, հարմար է գտնում սկզբնական շրջանում անգլիական ծառայողների գործունեությունը սահմանափակել համեմատաբար փոքր շրջանում, Անատոլիայի 7 վիլայեթների տարածքում: Զբաղվածության առումով՝ բացի ներքին գործերի նախարարության գլխավոր հսկիչի պաշ-

18 Նույն տեղում, № 485:

տոնից, Անգլիան ընդունում էր միայն ժանդարմբերիայում ծառայելու առաջարկը:

Թեև Անգլիան իր համաձայնութիւնն արգեն հայտնել էր Թուրքիային, բայց շարունակում էր ժանդարմբերիայի և հայկական բարենորոգումների հարցերի շուրջ բանակցութիւններ վարել Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և հատկապես Ռուսաստանի հետ: Նա չէր կարողանում ռուսներին համոզել, թե հայկական վիլայեթներում անգլիական սպաների ներկայութիւնը չի հակասում Ռուսաստանի շահերին և նրանց գործունեութիւնը չի առաջացնի Ռուսաստանի դժգոհութիւնը¹⁴: Իսկ Ռուսաստանն էլ ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հրաժարվել իր ներկայացրած պահանջներից և համաձայնել բրիտանական սպաների միջոցով Թուրքիայի ժանդարմբերիայի վերակառուցմանը: Սագոնովը չէր թաքցնում Ռուսաստանի շահագրգռվածութիւնը Արևմտյան Հայաստանի հարցում և նույնիսկ տեղյակ էր պահել Գրեյին, որ արևմտահայերը դիմել են Ռուսաստանին բռնագրավելու իրենց երկիրը: Նշելով, որ Արևմտյան Հայաստանը բռնազավթելու մասին խոսք լինել չի կարող, Սագոնովն այնուամենայնիվ ընդգծում էր Ռուսաստանի անզիջում դիրքը այնտեղ բարենորոգումներ անցկացնելու կապակցութեամբ: Ռուսական կառավարութիւնը այն կարծիքին էր, որ Թուրքական ժանդարմբերիայի վերակառուցման գործում Անգլիային տրվող միակողմանի առավելութիւնները կարող էին ուժեղացնել Անգլիայի դիրքերը Փոքր Ասիայում՝ ի վնաս Ռուսաստանի շահերի: Ռուսաստանը գտնում էր, որ Թուրքիայի ժանդարմբերիայի վերակառուցմանը հավասարապես պետք է մասնակցեն Անտանտի բոլոր պետութիւնները և պետք է բացառվի Գերմանիայի միջամտութիւնը¹⁵: Իսկ Թուրքական կառավարութիւնն աշխատում էր այս հարցում մեկուսացնել Ռուսաստանին և, խաղալով Անգլիայի ու Գերմանիայի հակասութիւնների վրա, ընդհանրապես ձախողել որևէ պետութեան միջամտութիւնը Թուրքիա-

14 Նույն տեղում, № 492:

15 Նույն տեղում, № 499:

յի ներքին գործերին: Գիտակցելով այդպիսի խաղի իմաստը, Սազոնովը Անգլիային զգուշացնում էր, որ եթե Թուրքիան ընդհանրապես մերժի արտասահմանյան սպաների ծառայութիւնը, ապա Ռուսաստանը ստիպված կլինի հասկացնել նրան, որ հնարավոր նոր անկարգութիւնների և ջարդերի դեպքում Ռուսաստանն անպայման ստիպված կլինի միջամտել: Այս անգամ, շեշտում էր Սազոնովը, «Ռուսաստանը չի կրկնի իր սխալը և հայկական ջարդերի դեպքում պասիվ դիրք չի գրավի»¹⁶:

Ռուսական դիվանագետները շարունակում էին պնդել, որ բարենորոգումների ընդհանուր հարցի քննարկումը պետք է տեղի ունենա Կ. Պոլսում և ոչ թե Լոնդոնում, ինչպես առաջարկել էր է. Գրեյը:

Անգլիական կարիները անարդարացի և անհեթեթ էր համարում Սազոնովի պահանջը՝ մերժել Թուրքիային և անհնար էր համարում իրենց տված խոստման խախտումը: Ինչպես նշում էր Ա. Նիքոլսոնը, մերժումը ոչ միայն կրեւորէր թուրքական կառավարութեան դժգոհութեանը, այլև կբարդացնէր և կհետաձգէր բարենորոգումների անցկացման հարցն ընդհանրապես: Իսկ Անգլիան, ինչպես հավաստիացնում էր Ա. Նիքոլսոնը, ցանկանում էր հարցը քննարկման դնել հնարավորին՝ չափ առանց հետաձգման¹⁷: Բացի այդ, անգլիական դիվանագետներին մեծապես մտահոգում էր այն հանգամանքը, որ Թուրքիան մերժում ստանալուց հետո նույն խնդրանքով անմիջապես կդիմէր Գերմանիային, իսկ նման դեպքում ոչ ոք իրավասու չէր լինի կանխել այն: Իրադարձութիւնների այդպիսի շրջադարձը չէր համապատասխանի ո՛չ Ռուսաստանի, ո՛չ էլ Անգլիայի շահերին:

Այսպիսով, իրավիճակն այնպիսին էր, որ փոխհամաձայնութեան չգալը կարող էր հանգեցնել բարդութիւնների՝ Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև: Անգլիայի համար ստեղծվել էին

¹⁶ B D O W, № 492.

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

ոչ նախանձելի պայմաններ. մի կողմից՝ Ռուսաստանը, որի հետ Անգլիան շէր ցանկանում վատացնել հարաբերությունները, և մյուս կողմից՝ Թուրքիան, որի աչքում հեղինակությունն ու վստահությունը կորցնելը ցանկալի չէր: Խնդիրն իրոք բարդ էր: Չցանկանալով «ամբոտի» ելնել Ռուսաստանի դեմ, Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությունը, Գրեյի գլխավորությամբ, նոր որոշում էր պատրաստում: Այն է՝ հետաձգել անգլիական սպաների ուղարկումը Թուրքիա՝ մինչև բարենորոգումների ընդհանուր նախագծի պատրաստ լինելը: Ա. Նիքոլսոնին հանձնարարվել էր այս որոշմանը ծանոթացնել թուրքական կառավարությանը, իսկ ծառայության հետաձգումը բացատրելիս շեշտը դնել այն բանի վրա, որ ժանդարմերիայի հարցն ընդհանուր բարենորոգումների ծրագրի բաղկացուցիչ մասն է, և քանի որ բարենորոգումների նախագիծը պատրաստ չէ, ուստի սպաներն էլ չեն կարող սնցնել աշխատանքի: Պատրաստվելով նման տեղեկատվություն ուղարկել Թուրքիա, անգլիական կառավարությունը 1913 թ. մայիսի 26-ին Ռուսաստանին հայտնում է իր պատրաստակամությունը՝ ընդունել Ռուսաստանի առաջարկը բարենորոգումների հարցը Կ. Պոլսում քննարկման դնելու վերաբերյալ: Անգլիական ղեկավարները իրենց կեղծ գոհունակությունն էին հայտնում բարենորոգումների քննարկման գործում Ռուսաստանի առաջատար դերի կապակցությամբ և համապատասխան կարգադրություններ էին առնում Թուրքիայում Անգլիայի դեսպան Լոութերին¹⁸: Սակայն Բրիտանիայի «ամտահոգվածությունը» վերջ չկար: Է. Գրեյը անգլիական դեսպանների միջոցով Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և նույնիսկ Գերմանիայի կառավարություններին այն կարծիքն էր հայտնում, որ մինչև բարենորոգումների նախագծի քննարկումը բավական ժամանակ կանցնի, իսկ այդ ընթացքում հնարավոր են նոր ջարդեր, իսկ թուրքական կառավարությունը, որը հայկական ջարդերի մշտական կազմակերպիչն է եղել, ձեռնարկներ կարող էր արդարանալ, թե իր

¹⁸ «Реформы в Армении», док. № 33, стр. 42.

խնդրանքը Անգլիայի կողմից մերժվել է, և ինքը հնարավորություն չունի կանխելու «անկարգությունները»: Գրեյը նշում էր, որ Ռուսաստանը պետք է նկատի ունենա այդ հանգամանքը, հակառակ դեպքում անգլիացիներն իրենց ազատ կհամարեն պատասխանատվությունից¹⁰:

Չնայած այսպիսի «բարյացակամ» հարաբերությունների դրսևորմանը, Անգլիայի և Ռուսաստանի համար պարզ էր, որ իրենց հարաբերությունները լարված են և հեռու իրական փոխհամաձայնությունից: Այս ամենը ակնհայտ էր նաև Թուրքիայի համար, որը Անգլիային արած առաջարկությամբ ձգտում էր և կարողացավ հասնել անգլո-ռուսական հարաբերությունների լարվածությանը և տարաձայնությունների սրմանը: Թուրքիան դժգոհելու առիթ չունեիր, քանի որ, փաստորեն, իրագործվեց բարենորոգումները ձախողելու իր ավանդական քաղաքականությունը:

¹⁰ BDOW, № 496, 499.

ԼՊԻՔ ՀՈՎՃԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄԵՄ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Հայութեան բնաշնչման, տեղահանման և Հայաստանի հայաթափման ծրագիրը, որը պետական քաղաքականութեան մակարդակի էր հասցվել սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի օրոք, «ժառանգեցին» 1908 թ. իշխանութեան գլուխ անցած երիտթուրքերը: Նրանց ազգային քաղաքականութեան հավատամքը բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորումն էր և թուրք-օսմանների գերագույն իշխանութեան ներքո համաթուրքական պետութեան ստեղծումը՝ մյուս բոլոր ազգերին բնաշնչելու միջոցով, բացի թրքանալ ցանկացող ժողովուրդներից: «Մեր սրբազան պարտքն է իրականացնել թուրք ցեղի միութունը Միջերկրական ծովից մինչև Արալի ծովը... Այդ քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը Հայկական հարցի արմատական լուծումն է: Պետք է բնաշնչել հայերին մեր կայսրութեան մեջ»¹: Այդպիսի պաշտոնական դիրքորոշում դրսևորեց երիտթուրքերի կուսակցութեան՝ 1911 թ. հոկտեմբերին Սալոնիկում տեղի ունեցած համագումարը:

Մի ողջ ժողովուրդ իսպառ բնաշնչելու հրեշավոր ծրագիրն իրագործելու պատեհ առիթը շուրջացավ: 1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմական իրավիճակն ամենահարմար ժամանակն էր՝ քիչ աղմուկով և մեծ հաջողությամբ վերացնել և

1 Տե՛ս «Արարատ», էջմիածին, 1963, թթ. 6542—6543:

«Մեծ Թուրանի» ճանապարհին ընկած հայկական խոշորագույնը, կանխելու որևէ հաշտության սեղանի շուրջ Հայկական հարցի առաջադրումն ու քննարկումը:

Թուրքական կառավարությունը դրա համար նախապատրաստել էր և՛ ծրագիր, և՛ մարդասպանների ջոկատներ, և՛ աշխարհի հասարակական կարծիքի առջև արդարանալու հնարքներ:

Ոճրի ծրագիրը գործողության մեջ դրվեց 1915 թ. գարնանից: Նախ՝ ոչնչացվեցին թուրքական բանակում ծառայող 18—45 տարեկան ռազմաճակատային տղամարդիկ՝ արևմտահայության պաշտպան բազուկը: Ապա հոշոտվեց հայ մտավորականությունը՝ ժողովրդին լուսավորող, կազմակերպող և ղեկավարող ուժը: Այնուհետև թուրքական կառավարությունն անցավ անզեն ու անպաշտպան հայ բնակչության բնաջնջման ծրագրի իրագործմանը: Արդյունքը եղավ այն, որ տեղահանվեց, բռնագաղթի ճանապարհներին ոչնչացվեց կամ Միջագետքի անապատներում բնաջնջվեց շուրջ 1,5 մլն անմեղ հայ՝ հայության ընդհանուր թվաքանակի մեկ երրորդը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անզեն ու անպաշտպան հայ բնակչությունն իր տանը՝ ռազմաճակատներից հեռու, այնքան կորուստներ ունեցավ, որքան Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Իտալիան և ԱՄՆ-ը՝ եվրոպական ու ասիական ռազմաճակատներում: Բայց թուրք մարդասպանները դրանով չսահմանափակվեցին: Բռնի կերպով թուրքացվեցին մոտ 200 հազար հայ և շուրջ մեկ միլիոնը սփռվեց աշխարհով մեկ: Ավերվեցին ու թալանվեցին Արևմտյան Հայաստանի, հայության հոգևոր ու նյութական արժեքները: «Հայկական հարցն այլևս գոյություն չունի, որովհետև հայեր այլևս չկան», — պարծեցավ ոճրագործ Թալեաթ փաշան²:

² Մինտխուրյան Վ., Հայկական հարցը և իր տարրերը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1934, հոկտեմբեր, թ. 12 (144), էջ 97; Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, с. 41.

Թուրքական կառավարությունը պաշտոնական հաղորդագրություններում ճարպկորեն թաքցնում էր հայերի տեղահանման փաստը, աշխատում թույլ շտալ հայության բնաջնջման մասին լուրերի տարածում, իսկ եվրոպական հասարակական կարծիքին հայտնի դարձած փաստերը հերքում էր կամ պատճառաբանում որպես հայերի հեղափոխական ելույթները ճնշող միջոցառումներ, կամ ռազմավարական նկատառումներով և հայության կյանքի ապահովության նպատակով բնակչության տեղափոխություն³։ Մինչև այսօր էլ թուրքական իշխանությունները և պատմագրությունը հենվում են այդ պատճառաբանությունների վրա և մեծ ջանքերով փորձում ապացուցել իրենց «ճշմարտացիությունը»՝ անտեղյակ ձևանալով պատմության Մեծ ոճրի մասին փաստող անհերքելի ապացույցներին⁴։

Ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ ռազմավարական նկատառումները չէին կարող արդարացնել հայերի բնաջնջումը, որը հետևանք էր օսմանյան պետության թուրքացման ծրագրի։

Հայերի ցեղասպանության ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքական կառավարության վրա։ Կ. Պոլսից էին դալիս հայերի բնաջնջման հրամանները, Կ. Պոլիսն էր վերահսկում դրանց կատարումը, ընտրում եղեռնագործ կադրերին՝ քաջալիբեկով առավել դաժաններին և պաշտոնազուրկ անելով խղճի խայթ ունեցողներին⁵։

Թուրքական կառավարողների գործողությունների, հայերի ցեղասպանության ընթացքի վրա մեծապես ազդեց այն

³ Արեղյան Ա., Հայաստանը 1915 թվականին (մի քանի փաստաթղթեր), «Հայրենիք», Բսստոն, 1930, օգոստոս, թ. 10 (94), էջ 33; Кирикосян Дж. С., Младотурки перед судом истории, Ереван, 1989, с. 182.

⁴ Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 13—39.

⁵ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներոխյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 559—577.

գիրքորոշումը, որ դրսևորեցին մեծ պետութիւնները մարդկութեան դեմ գործված XX դարի առաջին հանցագործութեան՝ հայերի ցեղասպանութեան հարցում:

Մեծ պետութիւնների շարքում կայգերական Գերմանիան հայերի ցեղասպանութեան գլխավոր մեղսակիցն էր: Մերձավոր արևելքում Գերմանիայի ազդեցութեան ամրապնդման նպատակով Արևմտյան Հայաստանը հենակետ դարձնելու ծրագրերը, հայերի ընդգծված ռուսական արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, հետևաբար գերմանացիների համար նրանց «անհուսալիութիւնը» դեռևս XIX դարի վերջերից կանխորոշել էին կայգերական Գերմանիայի գիրքորոշումը հայերի ճակատագրի նկատմամբ: Այն որոշակիորեն ձևակերպված է արտաքին գործերի նախարար Ա. Յիմմեբմանի հետևյալ հայտարարութեան մեջ. «Ըստ էութեան հայերը պետք չեն Գերմանիային: Հայերով բնակեցված Հայաստանը վնասաբեր է նրա շահերին...»⁶: Փաստորեն, Թուրքիայի ամբողջականութեանը սպառնացող վտանգից խուսափելու համար Գերմանիան, ըստ էութեան, հայերին լրիվ թողնում էր Թուրքիայի «տրամադրութեան տակ»: Գերմանական կառավարութիւնը արևմտահայութեան տեղահանման ընթացքում բնաջնջման մասին առաջին փաստերից հասկացավ Թուրքական կառավարութեան իրական նպատակը՝ համաշխարհային պատերազմն օգտագործել Հայկական հարցը Թուրքական տարբերակով «լուծելու» համար, այնպես, որ բացառվեր դրսից դիվանագիտական միջամտութիւնը: 1915 թ. մայիսի 31-ին Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարութեանն ուղարկած հեռագրում, հաստատելով այդ, Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանհենհայմը գրում էր. «...էնվեր փաշան խնդրում է, որ մենք դրանում (նկատի են առնվում տեղահանութիւնն ու կոտորածները— Լ. Հ.) նրանց արգելք չհանդիսանանք»: «Անշուշտ,— շարու-

⁶ Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, с. 18.

նակում էր նա,—այդ միջոցառումները ծայրահեղորեն խիստ
ին հայ բնակչության համար... Մենք կմեղմացնենք այդ
միջոցառումները, բայց սկզբունքորեն շենք արգելակի տե-
զահանությունը»: Խոսելով Ռուսաստանի կողմից «հրահրվող»
մտացածին հայկական ելույթների մասին, որոնք իբրև
սպառնում էին Թուրքիայի գոյությանը, նա գրում էր. «Հաշ-
վի առնելով նրա (այսինքն՝ Թուրքիայի—Լ. Ն.) ռազմական և
քաղաքական դրությունը՝ նշված միջոցառումներն անխուսա-
փելի են»⁷:

Մեծ ոճրի նկատմամբ գերմանական պաշտոնական տե-
սակետը ձևակերպվեց եղեռնագործությունը սկսվելուց անմի-
ջապես հետո: Ահա թե ինչպես էր այն արդարացվում Կ. Պոլ-
սի գերմանական ղեկավարման 1915 թ. հունիսի 4-ի հայ-
տարարության մեջ. «Կայսերական կառավարության կողմից
Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների հայերի նկատմամբ
անցկացվող ճնշիչ միջոցառումները թելադրված են ռազմա-
կան անհրաժեշտությամբ և պաշտպանական օրինական մի-
ջոցառումներ են: Գերմանական կառավարությունը հռու է
դրանց անցկացմանը հակադեբուց, քանի որ այդ գործո-
ղությունները նպատակաուղղված են Թուրքիայի ներքին
դրության կայունացմանը և ապստամբության բոլոր փորձե-
րի կանխմանը: Այս տեսանկյունից գերմանական կառավա-
րության տեսակետն ամբողջովին համընկնում է Բ. Դռան
մեկնաբանություններին...»⁸:

Հայկական ցեղասպանության հարցում գերմանական
կառավարության շմիջամտելու, դաշնակցի հակամարդկային

7 Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии. Составитель и ответственный редактор сборника В. Микаелян. Ереван, 1995, док. R 14086, Ав. 17493, с. 174—175. Степанян Ст: Армения в политике империалистической Германии, с: 148.

8 Степанян Ст. Геноцид армян в Османской империи в период первой мировой войны и преступное пособничество Кайзеровской Германии. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1973, թ. 1, էջ 201:

գործելակերպը հովանավորելու կեցվածքն ավելի էր ոգևորում թուրքական իշխանություններին: Վերջիններս չէին էլ թաքցնում հայության ֆիզիկական ոչնչացման գործում գերմանական կառավարության մասնակցությունը. «Հայերի ոչնչացումը ռազմական միջոցառում է, իսկ բանակը գտնվում է գերմանացիների ազդեցության ներքո: Ուրեմն, շնորհակալ եղեք գերմանացիներին»,—նշում էին թուրք պաշտոնյաները: Իսկ էնվեր փաշան, հայ ազգի բնաջնջումը գնահատելով որպես «Երիտասարդ Թուրքիայի ամենահիանալի արարքը», գտնում էր, որ «գերմանացիները պետք է երախտապարտ լինեն մեզ, որ ոչնչացնում ենք իրենց թշնամիներին»⁹: Փաստերը վկայում են, որ գերմանական կառավարությունն իր լուսթյամբ ոչ միայն քաջալերեց հայության զանգվածային սպանդը, այլև որոշ վայրերում գերմանական զինված ուժերը մասնակցեցին հայերի ջարդերին¹⁰:

Հայերի ցեղասպանության մասին տեղեկություններ պարունակող լուրերն Արևմտյան Եվրոպա էին հասել 1915 թ. ապրիլի վերջին: Մինչ այդ ոչ մի տեղեկություն Թուրքիայից հնարավոր չէր ստանալ ո՛չ փոստի, ո՛չ հեռագրի միջոցով: Նույնիսկ շեզոք երկրների դեսպանություններն ու հյուպատոսությունները հնարավորություն չունեին որևէ նյութ հաղորդել: Դրա պատճառը ոչ միայն պատերազմական իրավիճակն էր, այլև այն, որ բոլոր հեռագրերն ու նամակները, դեպքերի ժամանակակիցների վկայությամբ, նախքան հասցեատիրոջը հասնելն անցնում էին Թալիսթի ու էնվերի առանձնասենյակներով¹¹:

Այնուամենայնիվ, եղեռնագործությունը հնարավոր չէր թաքցնել: Շուտով Եվրոպա հասան դեպքերին ականատես

⁹ Степанян Ст. Армения в политике империалистической Германии, с. 150.

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 89, թ. 26: Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 465, 537—538, 556—559: «Кавказское слово», 1916, № 62.

¹¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 824, թ. 55:

Եվրոպական երկրների դիվանագիտական և հոգևորական ա-
 ռաքելությունների անդամների վկայությունները, Օսմանյան
 կայսրությունում և տարագիր հայերի խմբերին ապաստան
 տվող երկրներում ծառայող հյուպատոսների ու դեսպաննե-
 րի գրությունները: Դեռևս ապրիլի 7-ին Ամենայն Հայոց կա-
 թողիկոսը դիմել էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախա-
 րար Ս. Սաղոնովին, Իտալիայի թագավորին ու ԱՄՆ-ի նա-
 խագահին (երկուսն էլ շեզոք երկրների ղեկավարներ էին)՝
 խնդրելով հնարավոր բոլոր միջոցներով պաշտպանել «ամ-
 բողջ Թրքահայաստանում զոհվող անմեղ քրիստոնյաներին»,
 Բ. Դոան առջև հանգես գալ հայերի ջարդը դադարեցնելու
 պահանջով¹², Հենվելով այդ փաստաթղթի վրա՝ Ս. Սաղո-
 նովը հրահանգել էր Հոռմի ու Վաշինգտոնի ռուս դեսպան-
 ներին կայսերական կառավարության անունից զորավիգ լինել
 կաթողիկոսի խնդրանքին¹³, Միաժամանակ Ռուսաստանն իր
 դաշնակիցներին պաշտոնապես տեղեկացրել էր Թուրքիայում
 կատարվող հանցագործությունների մասին և առաջարկել
 հրապարակել համատեղ հայտարարություն՝ Թուրքիայի նա-
 խարարների խորհրդի անդամներին, ինչպես նաև հայերի
 կոտորածներին ուղղակի առնչված թուրք զինվորական ու
 քաղաքային պաշտոնյաներին «անձամբ պատասխանատու
 համարվելու» մասին: Մինչ լոնդոնում մի կողմ կթողնեին
 անվճռականութունն ու կզրսևորեին պաշտոնական դիրքորո-
 շում, Բ. Դոանն իրենց կառավարությունների բողոքները
 ներկայացրեցին Կ. Պոլսի ամերիկյան, իտալական ու բուլ-
 ղարական ներկայացուցիչները¹⁴:

Լոնդոնում հապաղում էին, որովհետև վախենում էին,
 որ ջարդերի դատապարտումը մեղմացնող ազդեցություն ու-
 նենալու փոխարեն կարող էր, ընդհակառակը, թուրքական

¹² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 34—35, 37, գ. 27, թ. 20, գ.
 28, թ. 156—157, 159—160:

¹³ Նույն տեղում, գ. 28, թթ. 156, 159—160:

¹⁴ Նասրյան Ա., Բրիտանիան և Հայկական հարցը 1915—1923 թթ.,
 Ռե.րութ, 1924, էջ 74:

իշխանութիւններին «գրգռել» քրիստոնյաների նկատմամբ «ավելի ևս վրեժխնդիր» լինելու: Անգլիացիները նույնիսկ հույս չունեին, որ նման հայտարարութիւնը կարող էր արդեւակիչ ազդակ հանդիսանալ թուրքերի համար: Նույն մտահոգութիւնն ունեւր նաև ֆրանսիական կառավարութիւնը: Չնայած դրան, Անտանտի տերութիւնները գիտակցում էին ցեղասպանութիւնը դատապարտելու, նրա կազմակերպողներին ու իրականացնողներին մերկացնելու անհրաժեշտութիւնը, որովհետև կատարվածը հանցագործութիւն էր՝ ուղղված մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան դեմ: Դաշնակիցները կարևորում էին նաև այն հանգամանքը, որ ցեղասպանութիւնն իրագործվում էր պատերազմական հակառակորդ Թուրքիայում, իսկ նրա հակամարդկային գործելակերպը հովանավորում էր դաշնակիցը՝ համաշխարհային պատերազմը սանձազերծած Գերմանիան: Բնական է, որ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, որպես կովող կողմերից մեկը, պետք է օգտագործեին իրենց թշնամու դատապարտելի արարքների մասին զանազան աղբյուրներից ստացված տեղեկութիւնները՝ հանրային կարծիքը հակառակորդ պետութիւնների անարդարութեան, անգթութեան, բռնի ուժի գործադրման փաստերի դեմ տրամադրելու նպատակով: Հայերի ցեղասպանութեան դատապարտումն ունեւր նաև շահագիտական նպատակ՝ շկորցնել հայերի աջակցութիւնը պատերազմին¹⁵: Չէ՞ որ ավելի քան 150 հազար ռուսահայեր կոստում էին ռուսական բանակում և հազարավոր ուրիշները հայկական սփյուռքից միացել էին բրիտանական ու ֆրանսիական բանակներին:

Ռուսական կառավարութիւնն առաջարկվող հայտարարութիւնն իր դաշնակիցներին հանձնեց Լոնդոնի ու Փարիզի

¹⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութեան և սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828—1923), Զ. Կիրակոսյանի խմբագրութեամբ, Երևան, 1972, էջ 376—377: Նասիրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 75:

ռուսական դեսպանների միջոցով: Սկզբնական նախագծում
այն ակնարկությունը, թե այս ոճիրները «քրիստոնեության
դեմ» են գործվում, հանվեց Փարիզի բրիտանական դեսպան
սրբ. Բերտիի առաջարկությամբ և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսի-
այի արտաքին գործերի նախարարների համաձայնությամբ:
Նրանք չէին կարող անտեսել բրիտանական ու ֆրանսիա-
կան կայսրությունների ոչ քրիստոնյա բնակչության կրո-
նական զգացմունքները:

Ի վերջո, 1915 թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանի նախա-
ձեռնությամբ Անտանտի կառավարությունները միասնաբար,
հրապարակային հայտարարությամբ, պաշտոնապես դատա-
պարտեցին հայերի կոտորածները: Փաստաթուղթն ուներ հե-
տևյալ բովանդակությունը. «Վերջին մեկ ամսվա ընթացքում
օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ, հաճախ էլ նույնիսկ
ուղղակի աջակցությամբ տեղի է ունենում հայերի կոտորած:
Ապրիլի կեսերին նոր թափով այդպիսի կոտորածներ են տե-
ղի ունեցել էրզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բիթլիսում,
Մուշում, Սասունում, Ջեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վա-
նի շրջակայքում հարյուրավոր գյուղերի բնակիչներ ամբող-
ջապես կոտորվել են: Վան քաղաքի հայկական թաղամասը
պաշարված է քրդերի կողմից: Միևնույն ժամանակ թուրքա-
կան կառավարությունը ձերբակալում և աննախադեպ ճնշ-
ումների է ենթարկում Կ. Պոլսի անմեղ հայ բնակչությանը:

Թուրքիայի կողմից կատարված այս նոր ոճրագործու-
թյուններն ընդդեմ մարդկության ու քաղաքակրթության,
պարտավորեցնում են Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և
Ֆրանսիայի կառավարություններին հրապարակավ հայտա-
րարելու Բ. Դռանը, որ իրենք կատարված հանցագործության
անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական
կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև տեղերում
կառավարության այն ներկայացուցիչների վրա, որոնք մաս-
նակցել են կոտորածին»¹⁶:

16 22 ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, ք. 355—1—մ., ք. 149ա, ֆ. 450, ց. 2,
ք. 88, ք. 30: Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում:

Այս հայտարարութեանը թուրքական կառավարութիւնը պատասխանեց հունիսի 6-ին: Հայերի ցեղասպանութիւնը գնահատելով որպէս Թուրքիայի «ներքին խնդիր»՝ Բ. Դուռն արյունահեղութեան պատասխանատուութիւնը դնում էր հայերի վրա և գտնում, թե նրանք ապստամբել են բրիտանական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարութիւնների ղրրդմամբ: Հայտարարութեան համաձայն հայերի հեռացումը «որոշ շրջաններից» դեպի ուրիշ շրջաններ իբր եղել է «զինվորական հրամայական անհրաժեշտութեամբ պարտադրված» միջոցառում, որ թուրքական կառավարութիւնը հայերի դեմ պատժիչ միջոցների շի դիմել մինչև 1915 թ. հունիսը, երբ նրանք վանում և այլուր զենք վերցրին: Կատարվածն իբր հաջորդել է հայերի կողմից թշնամիներին օգնելու փաստին¹⁷:

Ժամանակային անջրպետ է առաջանում թուրքական կառավարութեան նշած ժամանակի և ռուսական կառավարութեան ապրիլի 27-ի հայտարարութեան միջև, որով նա ջարդերի մասին տեղեկացրել էր դաշնակիցներին և առաջարկել հանդես գալ ոճրագործութիւնը դատապարտող միասնական հայտարարութեամբ: Դա վկայում է այն մասին, որ կառավարութեան, այսպէս կոչված, «պատժիչ միջոցառումները» շատ ավելի վաղ էին ձեռնարկվել, և, որպէս դրանց հետևանք, հայերը ստիպված էին եղել որոշ վայրերում զենքի դիմել ինքնապաշտպանութեան նպատակով:

1915 թ. հուլիսին հայութեան բնաջնջման թուրքական քաղաքականութեան դեմ բողոքով, իսկ սեպտեմբերին՝ սուլթանին ուղղված նամակով հանդես եկավ Հոռմի պապը, բայց նրա նամակը մնաց անպատասխան:

Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 727: Армянский вопрос и геноцид армян в (1913—1918). Материалы Турции Политархива МИД Кайзеровской Германии, док. R 14086, Ав. 17667, с. 178.

17 Նախիրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93—94:

ժամանակն անցնում էր, բայց տերությունների խոտումներն ու բարձրագոյ ճառերը գործի վերածվելու միտում չունեին: Կառավարական բարձր շրջաններից եկող համաշխարհային անտարբերության մթնոլորտում սովորական էր ընդունվում մի ողջ ժողովրդի ցեղասպանության փաստը, լուրջ վերաբերմունք չէր ցուցաբերվում այն հանգամանքին, որ մարդկության դեմ գործվում էր ոճրագործություն, որ միջազգային հարաբերություններում, ազգային հարցի լուծման ոլորտում և հայտ էր գալիս խնդիրների լուծման նոր՝ հակամարդկային եղանակ՝ ցեղասպանության պետական քաղաքականությունը: Հարցին այս տեսանկյունից մոտենալու փոխարեն բրիտանական կառավարությունը հրաժարվեց անգամ նյութական օգնություն ցույց տալ արևմտահայության «բեկորներին» և առաջարկեց, որպեսզի այդ գործը կազմակերպեն մասնավոր անհատները: Բրիտանական կառավարության հրաժարումը ենթադրում էր նաև ֆրանսիական կառավարության հրաժարում արևմտահայության՝ Նդեռնից մազապուրծ հատվածներին դրամական աջակցություն ցույց տալու գործից, որովհետև այդ մարդասիրական առաքելությանն իր մասնակցությունը նա պայմանավորել էր միայն բրիտանական կողմի մասնակցությամբ¹⁸: Հարցին, թերևս, ավելի լրջորեն էր մոտենում Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը: Նրա մշակած ծրագրով պետական միջոցները հայերին էին հասցվելու գաղտնի՝ Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուի միջոցով¹⁹: Այս դեպքում էլ, ինչպես վկայում է 1915 թ. դեկտեմբերի 18-ին արտաքին գործերի նախարար Ս. Սազոնովին ուղարկած նամակը, ֆինանսների նախարարությունը հնարավոր չէր համարում «առկա ֆինանսական դրության պայմաններում» գանձատան վրա «պետական անհրաժեշտությամբ չհարուց-

18 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 499—500:

19 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության փառալուսիքներում, էջ 377—378:

ված ծախս դնելը», «ամանավանդ, որ այդ գումարը նախատեսվում էր փոխադրել թշնամական երկիր՝ թշնամու հպատակներին օգնություն ցույց տալու նպատակով»²⁰։ Պարզվում է, որ ցարական կառավարությունը եվրոպական կառավարությունների առջև պաշտպանում էր իր իրավունքներն Արևմտյան Հայաստանում, իսկ նրա տարածքում բնակվող հայությունը անհրաժեշտ չէր համարում օգնել՝ համարելով նրանց թշնամու «հպատակներ»։

1915 թ. հուլիսի 27-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեվորգ 5-րդին հասցեագրված գրության մեջ Պողոս Նուբար փաշան ցավում էր, որ չի կարողացել որևէ գործնական արդյունքի հասնել տարագիր հայերին օգնելու հարցի շուրջ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի և մյուս դաշնակից պետությունների ղեկավարների հետ զրույցներում։ Տեղությունները, ցավակցելով հայերին, «խոստովանել էին, թե ներկայումս որևէ գործնական միջոց չունեն հայերին օգնելու համար»։ Եվրոպական քաղաքագետները հասկացրել էին, թե «մինչև պատերազմի նժարը Դաշնակիցների կողմը չթեքվի, անհնար է այդ խնդիրների, դրանց թվում և Հայկական հարցի լուծման մասին այժմվանից որոշակի հանձնառություններ ստանձնել և անկարող գտնվել դրանք գործադրելու»²¹։ Իրականում, 1915 թ. աշնանից Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ 1916 թ. գարնանից՝ նրանց և Ռուսաստանի միջև բանակցություններ էին տեղի ունենում Թուրքիայի ասիական տիրույթների բաժանման շուրջ։ Օսմանյան «ժառանգությունը» տիրելը մի մասն էր նրանց նվաճողական ծրագրերի, որոնք ավելի կարևոր էին ու շահեկան, քան տարագիր հայերին օգնելը։ Անտանտի կառավարությունների հակասությունները Մերձավոր արևելքում և պետական

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 379—380։

²¹ Ն՛ս ԳԿԳԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, ք. 43—44։ Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915—1918, Documents. Edited and translated by Vaiche Ghazarian. Waltham, 1996, doc. № 122, p. 210.

շահից այն կողմ ոչինչ շտեմնելու դիրքորոշումը թուրքական կառավարությունը գործողությունների ազատություն տվեցին Արևմտյան Հայաստանում:

Էնվերը և Թալեաթը մինչև զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները սկսելը խորհրդակցել էին Գերմանիայի դեսպան Վանհենհայմի հետ, իրազեկ պահել նրան իրենց ծրագրին: Վերջինս կայզերական իշխանության հետ խորհրդակցելուց հետո հավանություն էր տվել այդ դիվային ծրագրին՝ համապատասխան կարգադրություններ ուղարկելով էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի ու Բաղդադի հյուպատոսներին²²:

Չնայած դրան հայերի կոտորածների առիթով գերմանական կառավարությունը ևս պաշտոնական բողոք-հուշագիր ներկայացրեց թուրքական կառավարությանը: Դա 1915 թ. հուլիսի 4-ին էր, այսինքն՝ Վանի դեպքերից ճիշտ երեք ամիս և Մուշի, էրզրումի, Տրապիզոնի ու այլ շրջաններում կատարված կոտորածներից մեկ ամիս հետո: Հենց սա վկայում է գերմանական հուշագրի ձևական բնույթի մասին: Գերմանական կառավարությունը ստիպված էր այդպիսի քայլի դիմել, քանի որ մյուս տերություններն արդեն բողոքներ էին ներկայացրել և ինչ-որ չափով թուրքական գազանություններից սահմանազատվելն ունեն դիվանագիտական և քաղաքական անհրաժեշտ նշանակություն՝ պաշտպանել կայզերական Գերմանիայի հեղինակությունը հայերի ցեղասպանությունը մեղսակից լինելու վերաբերյալ թշնամական աշխարհի մեղադրանքներից: Իր հուշագրում գերմանական կառավարությունը հայերի ցեղասպանությունը որակելով որպես Թուրքիայի «ներքին խնդիր»՝ կցկտուր դժգոհություն էր հայտնում, այն էլ սոսկ թուրքական տեղական իշխանություններին, «ռազմական պատճառներով թելադրված» քայ-

²² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии. Konst. 1 Ankara, 171. zu Ab 6381, с. 227.

լերի, «օրինական պաշտպանական միջոցառումների» ժամանակ նրանց թույլ տված «ծայրահեղութիւնների» համար²³։

Այժմ հասկանալի է, թե ինչու թուրքերը որևէ կարևորութիւն չտվեցին այս և հաջորդ բոլոր բողոքներին, որ ներկայացնում էին եվրոպական կառավարութիւնները։

Անգամ ԱՄՆ-ի՝ պատերազմում չեզոք քաղաքականութիւն վարող կառավարութիւնը շէր ցանկանում թուրքիայի և Գերմանիայի հետ հարաբերութիւններում բարդութիւններ առաջացնել ուղղակի բողոքներով կամ հուշագրերով։ Թուրքական կառավարութիւնի հայաչինջ քաղաքականութիւնի դեմ բողոքելը նա որակում էր որպէս միջամտութիւն թուրքիայի ներքին գործերին։ Վաշինգտոնում այն կարծիքին էին, որ չպետք է թուրքիայի դեմ կիրառել պաշտոնական միջոցառումներ՝ չվտանգելու համար ամերիկացի առաքյալների և ամերիկյան կալվածների շահերը։ Չնայած դրան, ԱՄՆ-ում ստեղծվել էր Հայերի դեմ վայրագութիւնների ամերիկյան կոմիտե, բաղկացած թուրքական հարցերով հետաքրքրվող երևելի ամերիկացիներից, որը հավաքում էր ցեղասպանութիւնի վերաբերյալ փաստերը և հետազոտում դրանք²⁴։

Միայն 1916 թ. փետրվարին ամերիկյան մամուլը տեղեկացրեց, որ ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը պաշտոնական բողոք էր ներկայացրել թուրքական կառավարութիւնը հայերի կոտորածների շարունակման դեմ²⁵։ Փաստաթղթում ամերիկյան կառավարութիւնը հայերի դեմ գործած աննախադեպ բռնութիւնների պատասխանատուութիւնը դրել էր թուրքական իշխանութիւնների վրա։ Փաստորեն, ԱՄՆ-ի պաշտոնական դիրքորոշումը էպպէս փոխվել էր, որովհետև 1916 թ. սկզբին արդեն այլ էր Միացյալ Նահանգներում վերաբեր-

23 Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արեմբատահայրութիւնը, 1914—1916 թթ., Երևան, 1967, էջ 414—415։

24 Նասիրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 80։

25 Նասիրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 83։

մունքը թե՛ պատերազմի, թե՛ Քուրդիայի ու Գերմանիայի նկատմամբ:

Ճիշտ է, եվրոպական տերությունները և ԱՄՆ-ը դատապարտեցին արեմտահայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ դործված հանցա՝ գործություն և դրա ողջ պատասխանատվությունը դրեցին երիտթուրքական կառավարության վրա, այնուամենայնիվ նրանց դիրքորոշման մեջ ողջակիզվող հայության շահերի պաշտպանությունը երկրորդական տեղ էր գրավում: Մեծ տերություններն առաջնորդվում էին պետական շահի թե՛ չադրանքով:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԶԱՆԳԵՁՈՒՐՈՒՄ

(1920 թ. հուլիս—հոյեմբեր)

1918 թ. մայիսից, երբ Անդրկովկասում առաջացան երեք անկախ պետություններ՝ Վրաստանի Հանրապետությունը, Հայաստանի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որոշ երկրամասեր, դրանց թվում նաև Զանգեզուրը, դարձան վիճելի՝ համապատասխան պետությունների միջև: Ադրբեջանի կառավարությունը Զանգեզուրը համարում էր իր պետության անբաժան մասը: Այդ հարցը լուծելու համար հարևան պետությունները դիմել են ինչպես դիվանագիտական միջոցների, այնպես էլ ռազմական ընդհարումների, որոնք որևէ վերջնական արդյունքի չեն հանգեցրել՝ կողմերի միջև ուժերի մոտավոր հավասարակշռության բերումով:

Ուժերի այդպիսի փոխհարաբերությունը կտրուկ խախտվեց 1920 թ. ապրիլին, երբ Ադրբեջանը, խորհրդայնանալով, ձեռք բերեց հզոր դաշնակից՝ խորհրդային Ռուսաստանին, որի զորքերը, պաշտպանելով Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը, 1920 թ. հուլիսի 5-ին մտան Հայաստանի Հանրապետության պետական սահմանները և զրավեցին Գորիսն ու Սիսիանը: Երկրամասում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ Հեղկոմ, որի անդամները դարձան Հակոբ Կամարին (նախագահ), Քրիստափոր Մկրտչյանը (քարտուղար), Միխայիլ Զալյանցը, Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը և Լևոն Առուստամյանը: Հեղկոմին կից ստեղծ-

վեցին րաժիններ՝ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վիճակը կարգավորելու համար: Հենց հուլիսի 5-ին Հեղկոմը հրապարակեց իր առաջին հայտարարությունը, ըստ որի ամբողջ քաղաքացիական իշխանությունը Ջանգեզուրում պատկանում էր Հեղկոմին՝ որպես խորհրդային իշխանության բարձրագույն մարմին¹:

Չնայած Կարմիր բանակն արդեն գրավել էր Ջանգեզուրը, բայց խորհրդային կողմը դեռևս վերջնական պատկերացում չուներ, թե ինչ վարչատարածքային կարգավիճակ է ունենալու երկրամասը:

Հուլիսի 8-ին Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անգամ Օրջոնիկիձեին ուղղված հեռագրում ՌՍՖՍՀ ազգությունների գործերի ժողկոմ Ստալինը նշում է, որ չի կարելի անընդհատ խուսանավել կողմերի միջև, պետք է պաշտպանել կողմերից մեկին, ներկա պայմաններում՝ Ադրբեյջանին՝ Թուրքիայի հետ միասին²:

Այլ կարծիք ուներ Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինը: Հուլիսի 9-ին հեռագրելով Օրջոնիկիձեին, նա տարակուսում էր այն փաստի առթիվ, որ իրենց անընդհատ հիշեցնում են, թե առանց Ջանգեզուրի ն Ղարաբաղի Բաքվում կխարխլվեն խորհրդային կարգերը: Առարկելով դրան, Չիչերինը եզրակացնում էր, որ եթե խոսքը վերաբերում է խորհրդային իշխանության ազդեցության տարածմանը, ապա, դրա համար բավական է նաև ռուսական խորհրդային զորքերի առկայությունը: Հակառակ դեպքում, շարունակում է նա, այդ միացումը կնպաստի մահմեդական-ազգայնամոլների նվաճողական ձգտումներին և, փաստորեն, ՌՍՖՍՀ-ն կնմանվի մուսավաթական Ադրբեյջանին³:

Հուլիսի 14-ին, Օրջոնիկիձեին և Անդրկովկասում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանը Բաքվից հեռագ-

1 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 158, թ. 1:

2 Нагорный Карабах в 1918—1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992, с. 524.

3 Նույն տեղում, էջ 528:

բելով Չիչերինին, վիճելի տարածքների նկատմամբ արտահայտեցին այլ տեսակետ, ըստ որի Ղարաբաղը միացվում էր Ադրբեջանին, Նախիջևանը, Շարուր-Դարալագյաղը և Օրդուբադը՝ Հայաստանին, իսկ Զանգեզուրը համարվում էր վիճելի⁴:

Այսպիսով, քաղաքական-դիվանդիտական գործունեությամբ զբաղվող գործիչները՝ հանձինս Չիչերինի, Լեգրանի և Օրջոնիկիձեի, Զանգեզուրի հարցը դիտում էին ՌՍՖՍՀ արեւելյան քաղաքականության համալիրում:

Ադրբեջանի պաշտոնական տեսակետն արտահայտվեց հուլիսի 15-ին Բաքվում կայացած Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի նիստում, որին մասնակցում էին Նարիմանովը, Միկոյանը, Լեգրանը, Օրջոնիկիձեն, Հուսեյնովը, Կաբաևը, 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչները և ուրիշներ: Բյուրոն որոշեց Ղարաբաղը և Զանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին, առաջարկել ռուսական բանակին գրավել Նախիջևանը և մյուս տարածքները: Միաժամանակ Լեգրանին առաջարկվեց խաղաղության պայմանագիր շինքել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ, մինչև Հայաստանի ներքին իրավիճակի մասին ամբողջական տեղեկությունների ստացումը⁵:

Ադրբեջանի ղեկավարության նման վերաբերմունքը բացատրվում էր շատ պարզ. դա ազգայնական մոտեցում էր, որը չէր փոխվել այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո էլ: Իսկ 11-րդ բանակի հրամկազմն Ադրբեջանին նայում էր զուտ ՌՍՖՍՀ դաշնակցի տեսանկյունից, որին որպես խորհրդային երկիր, անհրաժեշտ էր օգնել, իսկ «միջազգային իմպերիալիզմի դաշնակից» Հայաստանին՝ ճշնշել:

4 Նույն տեղում, էջ 537:

5 Նույն տեղում:

Այսպիսով, ի հայտ եկան հարցի լուծման երկու տարբեր մոտեցումներ:

Հարցի կարգավորման երկու տարբերակներն էլ սպառնում էին Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգությանը, ուստի Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող հանդուրժել դրանց իրականացումը, ինչպես նաև խորհրդային զորքերի ներկայությունը Ջանգեզուրում: Այդ պատճառով 1920 թ. հուլիսի 12-ին, երբ Հայաստանի կառավարության նախագահ Լ. Օհանջանյանը հեռագրեց Չիչերինին, չառուսական զորքերի մուտքը Ղարաբաղ և Ջանգեզուր դիվանագիտորեն վերագրեց 11-րդ բանակի հրամկազմի՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններին ծանոթ չլինելու հանգամանքին, հույս հայտնելով, որ կարմիր զորամասերը դուրս կգան տարածաշրջանից, և բոլոր վիճելի հարցերը կլուծվեն հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսում⁶: Հայաստանի կառավարությունը լավ էր հասկանում, որ ռուսական զորքերը կանխամտածված են մտել Ջանգեզուր, բայց շունենալով համապատասխան ռազմատնտեսական հզորություն, ստիպված էր շարել հարաբերությունները ՌՍՖՍՀ-ի հետ և փորձում էր դիվանագիտորեն լուծել վիճելի տարածքների հարցը:

Չիչերինն իր հերթին, չցանկանալով սրել հայ-ռուսական հարաբերությունները, Լ. Օհանջանյանին ուղղված պատասխան հեռագրում, 1920 թ. հուլիսի 20-ին, կարմիր բանակի մուտքը երկրամաս փորձեց բացատրել հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան բախումներ թույլ շտալու ձգտումով, որը, օակայն, հայկական կողմի համար համոզիչ փաստարկ չէր⁷:

Գիտակցելով, որ իրեն չի հաջողվի ստիպել ՌՍՖՍՀ կառավարությանը՝ դուրս բերել իր զորամասերն այդ երկրամասից, Հայաստանի կառավարությունն աշխատեց ռուս-հայկական բանակցություններում հասնել համաձայնության ինչպես վիճելի տարածքների, այնպես էլ Ջանգեզուրում գանը-

6 ՀՀ ՊԿՄ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, թ. 122:

7 ՏԼԿ նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 179:

վող Կարմիր բանակի զորամասերի իրավական կարգավիճակի և գործունեության վերաբերյալ:

Մոսկվայում տեղի ունեցող բանակցությունների ընթացքում Չիչերինը հայկական կողմին առաջարկել էր Օրջոնիկիձե-Լեգրան տարբերակը: Հուլիսի 19-ին Չիչերինը հեռագրով Օրջոնիկիձեին և Լեգրանին տեղեկացնում էր, որ հայկական պատվիրակությունը լիազորված չէ այդպիսի տարածքային զիջումներ անելու, ուստի այդ հարցերով բանակցությունները պետք է վարվեն միայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ⁸:

Բանակցությունների ժամանակ Ջանգեղուրում վերսկըովեցին ռազմական գործողությունները: Դրոն, որն իր էքսպեդիցիոն ջոկատով նահանջել էր Դարալագյազ, հուլիսի վերջին անցավ հարձակման՝ ունենալով 200 հեծյալ և 200 հետևակային զինվոր, ինչպես նաև 8 հրանոթ: Կարմիր բանակի զորամասերը ստիպված էին հուլիսի 31-ին թողնել Բազարչայ գյուղը, օգոստոսի 1-ին՝ Անգեղակոթը և օգոստոսի 2-ին՝ Գորիսը:

Կարմիր բանակի զորամասերը հետ նահանջեցին դեպի Ջաբուղի ձոր: Նրանց նահանջելուց առաջ, օգոստոսի 2-ի գիշերը, Ջանգեղուրի Չեկայի հրամանով գնդակահարվեցին Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանը և Վահան Խորենին, ինչպես նաև Ջաքար Տեր-Ղազարյանը և Միխայիլ Ադամյանը: Գնդակահարությունների մասին տեղյակ պահվեց տեղի բնակչությանը⁹: Բացի նրանցից, Գորիս-Շուշի ճանապարհի Սակեր կոչված վայրում, Արմենակ Ղարաբյուզյանի հրամանով, գնդակահարվեցին նաև Ջաքար Տեր-Դավթյանը (Որոտանի կոմիսար), Սաքո Յապոնը, Փարսադան Մելիք-Փարսադանյանը և ուրիշներ (17 պետական-քաղաքական գործիչներ)¹⁰: Օգոս-

8 ՀՀ ՀՔԿ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1100, ք. 1:

9 Լեոնահայաստանի հերոսամարտը, Երևան, 1991, էջ 66:

10 Արյունոտ գիրք, Գորիս, 1921, էջ 22:

տոսի 7-ին Հ. Օհանջանյանը բողոքի հեռագրեր ուղարկեց Չիչերինին, Կիրովին, Լեզրանին: Գնդակահարությունների նախաձեռնողները, հավանաբար, 11-րդ Կարմիր բանակի հատուկ բաժնի աշխատակիցները և տեղացի բուլշևիկներն էին, որովհետև Չիչերինը Լեզրանին և Կիրովին ուղղված հեռագրերում պահանջում էր մանրամասն զեկուցել այդ իրադարձությունների մասին:

Չնայած 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը նահանջել էին, բայց նրա հրամկազմն ուժերի վերախմբավորում էր կատարում՝ նախապատրաստվելով հակահարձակման: Իսկ մինչ այդ, 11-րդ բանակի բարձրագույն և միջին հրամանատարական կազմը սկսեց վերջնագրային լեզվով խոսել Դրոյի և Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի հրամանատարութայան հետ: Օգոստոսի 1-ին Ռուսաստանի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին վերջնագիր ներկայացրեց Դրոյին՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում հետքաշել զորքերը իրենց նախնական դիրքերը: Նա զգուշացրեց նաև, որ եթե պատասխան չստացվի կամ պատասխանը չբավարարի իրենց, ապա կանցնեն վճռական հակահարձակման¹¹, նույն օրը 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն և ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինը նմանատիպ վերջնագիր ներկայացրին Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հրամանատարութայանը: Նրանք պահանջեցին մինչև օգոստոսի 5-ը դադարեցնել ռազմական գործողությունները, հակառակ դեպքում սպառնում էին Կարմիր բանակի պատասխան քայլերով¹²:

Վերջնագրերի լեզվից պարզ էր դառնում, որ Կարմիր բանակի հրամանատարական կազմը պատրաստվում էր ռազմական գործողությունների, անկախ պատասխանի բովանդակութունից: Այդ վերջնագրերը մեկ անգամ ևս ցույց տվեցին, որ ՌՍՖՍՀ արտօղկոմատի և 11-րդ Կարմիր բանակի տեսակետները վիճելի տարածքների մասին տարբեր էին:

11 ՀՀ ՆԲԿ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ա. 106, ք. 1, 2:

12 Նույն տեղում, գ. 104, ք. 1:

Վերջնագրերի կապակցութեամբ Հ. Օհանջանյանը օգոստոսի 3-ին բողոքի հեռագիր ուղարկեց Չիչերինին, նշելով, որ Հայաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերութիւններ հաստատելու մասին Ռուսաստանի հայտարարութիւնները ամբողջովին տարբերվում են խորհրդային գործերի առանձին հրամանատարների վերջնագրերից: Նա հույս էր հայտնում, որ ՌՍՖՍՀ կառավարութիւնը կվերացնի հակասութիւնը՝ Տօգուտ Հայաստանի հետ բարեկամական պայմանագիր կնքելու¹⁸, խորհրդային բանակի հրամանատարական կազմի վերջնագրերից դժգոհ էր անգամ Լեգրանը: Օգոստոսի 6-ին հեռագրելով Ռոստով՝ Կովկասյան ճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդին, նա մասնավորապես հայտնում էր, որ 11-րդ բանակի հրամկազմը սկսել է զբաղվել ինքնուրույն քաղաքականութեամբ և վերջնագրեր է ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարութեանը, այսինքն՝ բանակի հրամանատարական կազմը դուրս է գալիս իր իրավասութիւններից: Նա Կովկասի ռազմահեղափոխական խորհրդի կողմից պահանջում էր 11-րդ բանակի հրամանատարական կազմին տեղյակ պահել այն մասին, որ Հայաստանի կառավարութեան հետ բոլոր կապերը պետք է կայանան միայն Հայաստանի Հանրապետութիւնում ՌՍՖՍՀ լիազորի միջոցով¹⁹:

Մինչ շարունակվում էին դիվանագիտական հայտագրերի փոխանակումները կողմերի միջև, Զանգեզուրում ծավալվում էին ռազմական գործողութիւններ:

Օգոստոսի 3-ին ուժեղ մարտեր էին ընթանում Տեղ գյուղի համար: Գյուղի հարակից բարձունքները գտնվում էին հայկական ուժերի հսկողութեան տակ, իսկ Կարմիր բանակի ստորաբաժանումներն անհաջող փորձեր էին անում գրավելու բարձունքները: Օգոստոսի 4-ին Կարմիր բանակի ստորաբաժանումները կրկին երկու անհաջող փորձ կատարեցին:

18 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թթ. 220—223:

19 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 115, թ. 1:

Լազմական գործողութիւնների ականատեսս Ե. Միրաօ-
յանը, որը Դրոյի խնդրանքով մինչև Զաքար Յուլյանի գալը
ղեկավարում էր Զանդեղուրի ժամանակավոր վարչութիւնը,
տեղեկութիւններ է հայտնում հայկական ուժերի թուլութեան,
անմարսունակութեան մասին, թեև որոշ ջոկատներ կատաղի
ղիմադրում էին¹⁵:

Օգոստոսի 6-ին Կարմիր բանակի զորամասերին հաշող-
վեց դուրս մղել Դրոյին Խնձորեսկ և Տեղ գյուղերի վրա իշխող
բարձունքներից և, շարունակելով հակահարձակումը, օգոս-
տոսի 9-ին գրավել Կորիսը¹⁶:

Չնայած ռազմական գործողութիւններին, շարունակվում
էին հայ-ռուսական բանակցութիւնները: Դրանք ավարտվե-
ցին 1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կնքմամբ, ըստ
որի կողմերի միջև դադարեցվում էին ռազմական գործողու-
թիւնները, իսկ վիճելի տարածքները՝ Նախիջևանը, Զանգե-
ղուրն ու Ղարաբաղը ժամանակավորապես զբաղեցնելու էին
ռուսական զորքերը: Համաձայնագիրը չէր կանխորոշում տյգ
տարածքների ապագա պատկանելիութիւնը կողմերից որևէ
մեկին, այլ միայն նպատակ ուներ նպաստավոր պայմաններ
ստեղծել խաղաղ միջոցներով վեճը լուծելու համար:

Համաձայնագիրը Հայաստանի համար դրական էր այն-
քանով, որ ձախողում էր Ադրբեջանի ղեկավարութեան ձրգ-
տումը՝ տիրել Ղարաբաղին, շնայած, իր հերթին, Հայաս-
տանն էլ ստիպված էր Զանդեղուրը դիտել որպես վիճելի տա-
րածք: Դրական էր նաև այն, որ վիճելի տարածքների հարցը
լուծվելու էր հայ-ռուսական հաշտութեան պայմանագրի հի-
մունքներով: Հայաստանը հույս ուներ ավելի օրյեկտիվ և
նպաստավոր պայմանագիր կնքել Ռուսաստանի հետ, որի
տեսակետը Զանդեղուրի հարցում տարբերվում էր Ադրբեջանի
տեսակետից: Հայաստանի համար ձեռնտու էր նաև ռազմա-
կան գործողութիւնների դադարեցումը, որովհետև դրանք

15 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 155:

16 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 112, թ. 1:

մեծ վնաս էին հասցնում Հայաստանի տնտեսութեանը, որն առանց այդ էլ վատթար վիճակում էր:

Ըստ համաձայնագրի, Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի ղեկավարությունը Դրոյին և Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար Գարեգին Նժդեհին հրամայեց հեռանալ Զանգեզուրից: Սակայն նրանք տարբեր մոտեցումներ դրսևորեցին հրամանի նկատմամբ: Եթե Դրոն հակված էր անխոս կատարել հրամանը, ապա Նժդեհի մոտ առաջացել էին տարաբնույթ հարցեր, որոնք պատասխանի կարիք ունեին: Որոշ հարցերի պարզաբանման համար Նժդեհը օգոստոսի 13-ին Հայաստանի վարչապետին և զորքերի հրամանատար Նազարբեկովին ուղղեց գրություն, որտեղ մասնավորապես շեշտում էր մի քանի հարցեր. ի՞նչ է լինելու Գողթան գավառի դրությունը, որը չէր մտնում Զանգեզուրի վարչական սահմանի մեջ, ի՞նչ երաշխիք կա, որ թշնամին տեղ չի դառնա Կապարգողթի շորս ապրտամբ շրջաններին¹⁷: Նժդեհը հրաժարվեց լքել Զանգեզուրը:

Համաձայնագրի կնքումից հետո հաստատվեց խորհրդային իշխանություն: Տեղական իշխանության մարմինները և Կարմիր բանակի զորքերի հրամկազմը հաճախ բնակչության նկատմամբ կիրառում էին բռնագրավումների, անօրինական ձերբակալությունների և գնդակահարությունների քաղաքականություն: Դա ժողովրդի մեջ առաջացնում էր բողոքի ալիք, որը կարող էր պռոթվալ:

Չնայած կնքված համաձայնագրին, օգոստոսի 15-ին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը Օրջոնիկիձեի հետ հեռուսաազրույցում պնդում էր Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կցել Ադրբեջանին, այդ տարածաշրջանը դարձնել հենակետ Հայաստանի դեմ խորհրդային քարոզչություն տանելու համար¹⁸: Միաժամանակ, Ադրբեջանի կառավարությունն առաջարկեց օգոստոսի 20-ին հրավիրել հայ-ադրբե-

¹⁷ Լեւոնհայաստանի հերոսամարտը, էջ 68:

¹⁸ Нагорный Карабах в 1918—1923 гг., с. 577.

բեջանական կոնֆերանս: Բայց, քանի որ ըստ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների հարցի լուծումը կայանալու էր ուսու-հայկական համաձայնագրի հիմունքներով, ուստի օգոստոսի 22-ին Հ. Օհանջանյանը Ադրբեջանին տվեց մերժողական պատասխան:

Ջանդեզուրի մի մասը՝ Կապարգողթը, դեռևս դուրս էր Կարմիր բանակի հսկողութիւնից և բանակի հրամկազմը լավ էր հասկանում, որ Ջանդեզուրում իրենց դիրքերն ամուր շնկարող լինել այնքան ժամանակ, քանի դեռ գոյութիւն ունի ապստամբ Կապարգողթը: Ուստի նա ծրագրեց ապստամբ շրջանի գրավումը:

1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին մոտ 3000 կարմիրբանակա-յիներ հարձակվեցին Խոտանան և Զևյվա գյուղերի, ինչպես նաև ուզմավարական նշանակութիւն ունեցող Ինչաբել լեռան ուղղութիւնը¹⁹:

Ստեղծված պայմաններում տեղի բնակչութիւն կարծիքն իմանալու համար 1920 թ. սեպտեմբերի 6-ին Կալերում տեղի ունեցավ ժողով՝ Գենվազի 13 գյուղերի 2-ական ներկայացուցիչների մասնակցութիւնով, որը որոշեց կովել մինչև վերջ²⁰:

Կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվեց սեպտեմբերի 8-ին գրավել Ղափանը, որտեղ ստեղծվեց Հեղկոմ՝ Բագրաս Հարութիւնյանի գլխավորութիւնով: Կատաղի մարտերը տեղափոխվեցին Արևիկի (Մեղրու) շրջան, որտեղ Կարմիր բանակը, հանդիպելով ուժեղ դիմադրութիւն, նահանջեց:

Սեպտեմբերի վերջերին և հոկտեմբերին Կարմիր բանակի զորամասերը նորից փորձեցին գրավել շրջանը, բայց նրանց բոլոր հարձակումներն ավարտվեցին անհաջողութիւնով:

Ապստամբների հաղթանակները մեծ ոգևորութիւնով ընդունվեցին ինչպես տեղական բնակչութիւն շրջանում, այնպես էլ Պարսկաստանի հյուսիսում, որտեղ բոլշևիկների կող-

19 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 0, գ. 441, թ. 170:

20 Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 77:

մից հրահրված Շիրինդիլ խանը ապստամբություն էր բարձրացրել Արշադ խանի դեմ: Սյունիքի անկումն առավել կծանրացնե՞ր Պարսկաստանի հյուսիսի քաղաքական իրավիճակը, ուստի պատահական չէր սեպտեմբերյան հաղթանակներից հետո Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Մութալիմ Սահրանլի խանի ժամանումը Կարճևան՝ Նժդեհին շնորհավորելու համար: Պարսկաստանի ներկայացուցչի հետ հանդիպման ժամանակ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, ըստ որի Նժդեհին տեղյակ էին պահելու Օրդուբադում կատարվող ադրբեջանական գործողությունների մասին:

Գ. Նժդեհին հաջողվեց ոչ միայն հաջող դիմադրություն կազմակերպել, այլև ապստամբություն բարձրացնել Ղափանում: Ապստամբները հոկտեմբերին ազատագրեցին Ղափանը: Նժդեհի ձեռքն ընկավ մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, ինչպես նաև հակառակորդի արխիվը²¹: Մի քանի օր անց, հոկտեմբերի 12-ին, ապստամբաց Սիսիանի բնակչությունը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ, և հոկտեմբերի 14-ին ազատագրվեց նաև այդ շրջանը: Ապստամբների կողմից ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին Բ. Հարությունյանը, Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մեղրու շրջանի չկայացած Հեղկոմի նախագահ Համբարձում Համբարձումյանը, Աղալո Իսաղուլյանը և ուրիշներ:

Փորձելով մարել ապստամբության ալիքը, 11-րդ բանակի հրամանատարությունը հոկտեմբերի 14-ին Ջանգեզուրում հայտարարեց ռազմական դրություն և մտցրեց պարետային ժամ, որի խախտողներին գնդակահարելու էին տեղում՝ առանց դատի²²: Հոկտեմբերի 16-ին նեստերովսկին կոչ արեց Ջանդեղուրի բնակչությանը՝ առաջարկելով դադարեցնել ապստամբությունը և ցրվել տները: Հակառակ դեպքում սպառնում էր սպանության և ավերումներով²³,

²¹ Նույն տեղում, էջ 90:

²² ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, պ. 138, թթ. 1, 2:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, պ. 142, թ. 8:

Չնայած հրամանների դաժանությանը, նեստերովսկուն շահաշողվեց ճնշել ապստամբներին: 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարական կազմը, ցանկանալով համակարգել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի զորամիավորումների գործողությունները, հոկտեմբերի 25-ին դրանք միավորեց Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի ակտիվ մասնակից Կուրիշկոյի հրամանատարության տակ: Առաջին հրամանով նա այդ զինվորական ստորաբաժանումներից ստեղծեց Զանգեզուրի հարվածային խումբ: Ավարտելով ուժերի վերախրմաբավորումը, նա պատրաստվեց անցնել լայնածավալ հարձակման հոկտեմբերի 31-ին:

Ռազմական գործողություններին զուգընթաց Երևանում շարունակվում էին բանակցությունները հայ-ռուսական պայմանագրի նախագծի շուրջ: Բանակցությունների արդյունքը եղավ 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ին կողմերի միջև կնքված արձանագրությունը, որտեղ որոշված էին այն պայմանները, որոնք կատարելու շնորհիվ միայն հնարավոր կլինեին կնքել հայ-ռուսական պայմանագիրը, որի նախագիծը պատրաստ էր: Այդ պայմանների համաձայն, ՌՍՖՍՀ և ԱդրՍՖՍՀ կառավարությունները ճանաչելու էին նախիջևանի և Զանգեզուրի անցումը Հայաստանին, դուրս բերելով իրենց զորքերն այդ տարածաշրջանից: Իր հերթին Հայաստանը պարտավորվում էր հրաժարվել Ղարաբաղի նկատմամբ տարածաբային հավակնություններից: Արձանագրությունը ընդունելի էր Հայաստանի համար, որքանով ռուսական կողմը պարտավորվում էր ճանաչել Զանգեզուրի և նախիջևանի պատկանելիությունը Հայաստանին:

Արձանագրության նկատմամբ խիստ բացասական վերսպրերմունք ցուցաբերեցին Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավարները, ինչպես նաև ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի անդամները:

Արձանագրությունը չկանգնեցրեց Կուրիշկոյի Զանգեզուրյան հարվածային խմբի նոյեմբերի 3-ի հարձակումը, որի նպատակն էր Ղափանի վերանվաճումը: Սակայն Կուրիշկո-

յին հաջողվեց դրավել միայն Արծվանիկ ու Յայջի գյուղերը, որոնք մի քանի օր անց կրկին անցան ապստամբների ձեռքը:

Ըստ Կուրիշկոյի, իրենց պարտութւյան պատճառը եղանակի կտրուկ վատթարացման պայմաններում լեռնանցքների դժվարամատչելի դառնալն էր, ինչպես նաև բանակայինների մոտավորապես 70 տոկոսի ոչ մարտունակ լինելը: Այդ պատճառով զանգեզուրյան հարվածող խմբի հրամանատարութունը ստիպված էր դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը և փորձել պահել գրավված տարածքը:

Հենվելով ռազմական հաջողութւյունների վրա, Գ. Նրժդեհը նոյեմբերի 14-ին Կարմիր բանակի հրամկազմին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով հեռանալ Զանգեզուրից²⁴, ի պատասխան այդ վերջնագրի, Կարմիր բանակի զորամասերը վերսկսեցին ռազմական գործողութւյունները, որոնք անարդյունք շարունակվեցին մինչև նոյեմբերի 20-ը: Նոյեմբերի 21-ին ապստամբները, իսկ 22-ին՝ Նժդեհը մտան Գորիս:

Ազատագրված Զանգեզուրում Գ. Նժդեհի ղեկավարութւյամբ ստեղծվեց գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ՝ որպես իշխանութւյան բարձրագույն մարմին²⁵:

Դեպի Ղարաբաղ նահանջած Կարմիր բանակի զորամասերի հետ հեռացավ տեղական կոմունիստների մի մասը, մյուսները մնացին Զանգեզուրում՝ ընդհատակյա գործունեութւյան համար:

Կարմիր բանակի պարտութւյունը ստիպեց 11-րդ բանակի հրամկազմին կատարել կադրային փոփոխութւյուններ: 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերի՝ 22. 11. 1920 թ. № 712 հրամանի համաձայն, ապստամբութւյունը ճնշել շկարողանալու և հատկապես հոկտեմբերի անհաջող մարտերի համար իրենց պաշտոններից ազատվեցին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին, նույն դիվիզիայի կոմիսար

²⁴ Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 106:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108:

Քերեթկոն և ուրիշներ: Ի պատասխան այդ հրամանի, դեկտեմբերի 2-ին նեստերովսկին ընդարձակ զեկուցագիր ներկայացրեց 11-րդ բանակի հրամանատարութեանը, որտեղ տրվում էին ապստամբութեան հաղթանակի պատճառները: Նա ապստամբների հաջողութիւնը բացատրում էր մի քանի միտ շարունակ կոմունիստների և բանակի կողմից Զանդեզուրում վարած սխալ քաղաքականութեամբ, որը բնակչութեանը ստիպել էր դիմել ապստամբութեան:

28-րդ դիվիզիայի նոր հրամանատար Սեմյոնովը նոյեմբերի 26-ին Նժդեհին առաջարկեց դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները և սկսել բանակցութիւններ: Առաջարկն ընդունվեց Նժդեհի կողմից:

Սակայն մի քանի օր անց, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանը խորհրդայնացավ և իշխանութիւնն անցավ բոլշևիկներին: Այդ նոր քաղաքական իրադրութիւնը Զանդեզուրի ազատագրական շարժման ուղին դրեց նոր հունի մեջ:

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Սևրի դաշնագիրը (1920 թ. օգոստոսի 10) հայկակա՞հ հարցի երկարամյա պատմության ամենաուղազրավ դրվագներից է: Չնայած կարծիքների հակասականությանը՝ այն լայն արձագանք գտավ հայ քաղաքական կյանքում և մեծ ազդեցություն ունեցավ հայ քաղաքական բոլոր հոսանքների վրա:

Սևրի դաշնագիրը հայկական հարցի պատմության մեջ ոչ միայն հերթական փուլ էր, այլև առանձնահատուկ էր իր հողվածների բովանդակությամբ և սպասվելիք հետևանքներով: Ճիշտ է, այդ դաշնագիրը ըստ էության չլուծեց Թուրքիայի և Հայաստանի հակամարտության խնդիրը, սակայն Եվրոպան վերջապես եթե ոչ ամբողջությամբ, գոնե զգալիորեն խորտակեց թուրքական բռնատիրությունը: Սա ինքնըստինքյան մեծ նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր, քանզի մինչ այդ Եվրոպան հնարավոր և անհնարին բոլոր միջոցներով սնուցել և աճեցրել էր թուրքական պետականությունը, ինչպես իրավացիորեն նշում է ականավոր պատմաբան Ն. Ադոնցը. «Իր իսկ սեփական քաղաքակրթության կրճեթին»¹:

Թուրքիայի հետ հաշտության դաշնագրի շուրջ դիվանագիտական աշխատանքները սկսվեցին 1919 թվականին,

1 Ն. Ադոնց. Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989, էջ 13:

սակայն եվրոպական տերությունների մրցակցության պայմաններում այն զգալիորեն ձգձգվեց: Նախապատրաստական աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Ավ. Ահարոնյանի գլխավորած Հանրապետական և Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունները:

Առաջին կարևոր փուլը 1920 թ. փետրվար-մարտի Լոնդոնի կոնֆերանսն է: Այդտեղ հայերը ներկայացրեցին իրենց պահանջները. վանի նահանգ՝ առանց Հեքիարի գավառի, Բիթլիսի նահանգ՝ առանց Սղերդի գավառի, էրզրումի և Խարբերդի նահանգները, Դերսիմի գավառը և ելք դեպի Սև ծով: Իսկ Կիլիկիայի համար պահանջում էին ֆրանսիական հովանավորություն: Միաժամանակ նշվում էր, որ 800 հազար հայ գաղթականներ պատրաստ են վերադառնալ իրենց երկիրը²: Ավելորդ շենք համարում ավելացնել, որ այս կոնֆերանսի առթիվ Ավ. Ահարոնյանն իրավացիորեն նշել է, թե շահագրգռված պետությունների մրցակցությունը պատճառ դարձավ մեր հարցի լուծումը ձգձգելու:

Դաշնագրի մշակման հաջորդ կարևոր փուլը 1920 թ. ապրիլի 18—26-ի Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսն է, ուր վերջնական տեսքի բերվեց ապագա դաշնագրի նախագիծը³: Սան-Ռեմոյում էրզրումը Հայաստանին միացնելու հարցը փաստորեն Դ. Լյուդ Ջորջի, Ֆ. Նիտտիի և Ֆ. Ֆոշի առարկություններից հետո օրակարգից հանվեց: Հստ մարշալ Ֆ. Ֆոշի միայն Հայաստանի գրավման համար անհրաժեշտ էր շորս դիվիզիա (60 հազար զինվոր), որը ոչ մի տերություն ցանկություն չուներ տրամադրել: Այս կապակցությամբ բացահայտելով բրիտանական կայսերապաշտության իրական վարքը, Դ. Լյուդ Ջորջն ասաց. «Եթե հայերն ի վի-

² 22 ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 74—77, 81—82: Աճառնեան Ավ., Սարգարապատից մինչև Սևր և Լոզաննա, Պոսթըն, 1943, Վջ 44—51:

³ 22 ՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 215, թ. 1:

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... և սովետական արաբին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 612—671:

ճակի շին պաշտպանել իրենց սեփական սահմանները, ապա ինքը կարծում է, որ աշխարհում նման ժողովրդից ոչ մի օգուտ չկա և դաշնակից կառավարութիւններից ոչ մեկը, այս պարագաներում, պատրաստ չի լինի օգնելու նրանց անգամ միայն մեկ գումարտակով»⁵:

Իսկ ճշմարտութիւնն այն է, որ հայերը համապատասխան զենքի և հանդերձանքի առկայութեան դեպքում ի զորու էին պաշտպանել իրենց երկիրը: Հայ պատվիրակները հավաստեցին, որ մարտնչելու համար պատրաստ են մինչև 40 հազար հայեր:

Այսպիսով, Եվրոպայի ղեկավարները, խոսքները կարծես մեկ արած, բազմիցս հայտարարեցին զինվորական ուժեր ուղարկելու հարցում իրենց երկրների անկարող լինելու մասին:

Կոնֆերանսի արդյունքների մասին Ավ. Ահարոնյանը մանրամասն տեղեկացրեց Հանրապետութեան ԱԳՆ-ին՝ մատնանշելով հատկապես էրզրումի բացառման ցավալի փաստը⁶:

Վերլուծելով կոնֆերանսի արդյունքները հայ հեղափոխական դաշնակցութեան (այսուհետև՝ ՀՀԴ) բյուրոյի խոսնակը նշում էր, որ «ճակատագրական օրեր է ապրում Հայ Դատը», միաժամանակ որոշակիորեն ավելացնելով, որ «այդտեղ էլ չլուծվեց հայկական հարցը», քանզի «Հայաստանի սահմանների խնդիրն այդպես էլ վերջնականապես չկարգավորվեց»⁷: Նմանատիպ մոտեցումներ ունեին նաև ռամկավար և ժողովրդական կուսակցութիւնների շրջանակները⁸:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Եվրոպական պետութիւնների քաղաքականութեան բնորոշ գիծը Թուրքիայի հարցում

⁵ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 628:

⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 118—126:

⁷ «Հատաչ», Երևան, 1920, հունիսի 4, թ. 115:

⁸ «Հայաստանի ձայն», Ե., 1920, հունիսի 6, թ. 62: «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, մայիսի 23, թ. 84:

միասնական դիրքորոշման բացակայությունն էր: Այս հանգամանքը հատկապես ակնառու էր անգլո-ֆրանսիական մըրցակցութեան պարագայում: Միջպետական հակամարտութունները Մերձավոր արևելքում գրեթե բացառում էին թուրքիայի դեմ համատեղ գործելու հնարավորությունը: Եվրոպական դիվանագիտության քայլերը Հայաստանի նկատմամբ մասնավոր բնույթ չէին կրում: Այդ ամենն անհրաժեշտ է ընկալել ու մեկնաբանել նրանց ռազմավարական նպատակների և շահերի ենթատեքստում: Հայկական հարցը երբեք մասնավոր խնդիր չէր նրանց համար և Եվրոպան ընավ չէր առաջնորդվում հայասիրական մղումներով: Դ. Լյոյդ Ջորջը, երբ բրիտանական շահերը պահանջում էին, մեծ պատրաստակամությամբ հարյուրավոր գումարտակներ էր ուղարկում աշխարհի տարբեր ծայրամասեր՝ առանց հաշվի առնելու վերջիններիս ցանկությունը:

Դաշնագրի նախագիծը վերջնականապես հաստատվեց դաշնակիցների Սպայակուլյտի նիստում, որին մասնակցեցին նաև հայ պատվիրակները⁹: Որոշ առարկություններից հետո, որոնք տերությունները չընդունեցին, Օսմանյան կայսրության սուլթանական խորհուրդը 1920 թ. հուլիսի 22-ին համաձայնվեց ստորագրել դաշնագիրը:

Հաշտության դաշնագիրը ստորագրելու համար Ավ. Ահարոնյանը լիազորված էր 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ի թիվ 951 և 1919 թ. ապրիլի 21-ի թիվ 1098 լիազորություններով¹⁰: Ի լրումն այդ ամենի վարչապետ Հ. Օհանջանյանը 1920 թ. հունիսի 20-ի թիվ 3743 լրացուցիչ լիազորագրով Ավ. Ահարոնյանին տվեց «իշխանություն և իրավունք» Հայաստանի Հանրապետության անունից ստորագրել թուրքիայի հետ հաշտության դաշնագիրը¹¹: Այդ արտոնագրի ստաց-

⁹ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 290, թթ. 166—169, ֆ. 430, ց. 1, դ. 68, թթ. 12—14:

¹⁰ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, դ. 290, թ. 138:

¹¹ Խաախեսան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ժազումն ու զարգացումը, Բէյրութ, 1968, էջ 251:

ման մասին Ավ. Ահարոնյանը տեղեկացրեց իր կառավարութ-
ւանը¹²: Վերջապես, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի ար-
վարձան Սևրում կնքվեց վաղուց սպասված դաշնագիրը¹³:

Սերի դաշնագրով Թուրքիան զրկվում էր աֆրիկյան և
արաբական գաղութներից: Պաղեստինը և Իրաքն անցնում
էին Անգլիայի իշխանություններից, իսկ Սիրիան և Լիբա-
նանը՝ Ֆրանսիայի, Դոդեկանեզը՝ Իտալիայի, իսկ Արևելյան
Թրակիան, Հալլիպոլիի թերակղզին և Իզմիրը՝ Հունաստանի-
նեղուցների շրջանը հսկելու էր Անտանտի հանձնաժողովը:
Թուրքիայից անջատվելու էր նաև Քրդստանը, որի սահման-
ները պետք է ճշտվեին հետագայում:

Մեզ համար առանձնապես կարևոր են Հայաստանին
վերաբերող հոդվածները: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաս-
տանը որպես ազատ և անկախ պետություն: Երկու պետու-
թյունները, ինչպես և Մեծ տերությունները համաձայնվում
և ընդունում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի
նահանգներում ԱՄՆ-ի նախագահի կատարելիք սահմանա-
գծումը: Թուրքիան հայտարարում է, որ սահմանների որոշ-
ման օրից սկսած հրաժարվում է հանձնված տարածքների
նկատմամբ բոլոր իրավունքներից: Ադրբեջանի և Վրաստանի
հետ Հայաստանի սահմանները պետք է որոշվեին նրանց
ընդհանուր համաձայնությամբ: Իսլամացված ոչ մահմեդա-
կանները վերադարձվում էին նախկին կրոնին, իսկ հայկա-
կան ջարդերի բոլոր մասնակիցները պետք է մեկուսացվեին:
Հայաստանին տրվում էր ազատ ելք դեպի Սև ծով՝ Բաթու-
մի և Տրապիզոնի նավահանգիստներով:

Հայաստանի սահմանների բարձիթողի վիճակը ստեղ-
ծում էր անորոշ դրություն: Այդ ամենի պատճառն այն էր,
որ եվրոպական տերությունները շքանկացան սեփական մի-
ջոցներով որոշել և ապահովել Հայաստանի սահմաններին

12 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 290, թ. 169,

13 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 672—683:

անձեռնմխելիությունը: Գրա համար էլ նրանք հարցի լուծումը բարդեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի ուսերին, լավ հասկանալով, որ վերջինս ևս ի վիճակի չէր ապահովել ապագա Հայաստանի ամբողջականությունը: Նա դեռևս մայիսի 17-ին համաձայնվել էր միջնորդ լինել Հայաստանի սահմանների որոշման գործում և 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին բավականին ուշացած հռչակեց իրավարարական վճիռը¹⁴: Մինչ այդ ԱՄՆ-ի սենատը մերժել էր Հայաստանի մանդատի ընդունումը: Հետագայում, հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պահին ամերիկյան հյուպատոս Մոզերը պաշտոնապես պետք է հայտնեի, որ ԱՄՆ-ը Սևրի դաշնագիրը չի ստորագրել և պատասխանատու չէ Հայաստանի դրուժյան համար¹⁵:

Փաստորեն Վ. Վիլսոնի վճռով Հայաստանի մաս պետք է կազմեին Վանի նահանգից Վանի գավառը, Բիթլիսի նահանգից՝ Բիթլիս և Մուշի գավառները, գրեթե ամբողջ էրզրումի նահանգը, Տրապիզոնի գավառը և Գյումուշհանեի արևելյան մասը:

Ինչ վերաբերվում է քեմալականներին, ապա նրանք 1920 թ. հունիսի 7-ի օրենքով շեղյալ հայտարարեցին 1920 թ. մարտի 16-ից հետո կնքված պայմանագրերը: Հետագայում (1927 թ. մայիսի 21-ին) դաշնագիրը ստորագրողներին և Դամադ Ֆերիդի կառավարության նախարարներին զրկեցին Թուրքիայի քաղաքացիությունից¹⁶:

Ազգային պատվիրակությունը դաշնագրի կնքումը ողջունելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, Գերագույն Խորհրդին բողոքեց Կիլիկիայի մեծ մասը և Խարբերդի նահանգը թուրքական տիրապետության տակ թողնելու դեմ¹⁷:

¹⁴ The Papers Relating to Foreign Relations of United States, 1920, vol 3, Washington, 1936, pp. 790—804.

¹⁵ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 2, 1965, էջ 47:

¹⁶ Кемаль М., Путь новой Турции, т. 4, М., 1934, с. 366:

¹⁷ 22 ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ք. 1, գ. 178, թ. 2:

Ի դեպ, Սերի դաշնադրի ստորագրումից հետո Հանրապետության կառավարությունը որպես Միացյալ Հայաստանը ներկայացնող միակ օրինավոր մարմին նպատակահարմար էր համարում մեկ պատվիրակության դոկուսթյունը՝ դաշնադրի իրագործմանը հետևելու համար¹⁸, Իր հերթին ՀՀԴ բյուրոն այդ առումով ավելացնում էր, որ ժամանակն է դուրս գալու «մեկ ճակատով և մեկ քաղաքականությամբ՝ պաշտպանելով մեկ ներկայացուցչի անհրաժեշտությունը»¹⁹:

Դաշնագրի ստորագրությունը համաժողովրդական խանդավառություն առաջ բերեց: Վարչապետի կարգադրությամբ տեղական իշխանությունները դաշնագրի կնքման մասին տեղեկացրեցին բնակչությանը²⁰: Սերի դաշնագրի կնքումը համարելով որպես Մեծ Հայաստանի լրացման ակտ, Գևորգ Ե կաթողիկոսը 1920 թ. օգոստոսի 29-ին էջմիածնում պատարագ մատուցեց և Հայաստանի անկախության փոխառության ֆոնդին նվիրելով 1 մլն ռուբլի՝ այդ մասին պաշտոնապես տեղեկացրեց կառավարությանը²¹:

Դաշնագրի կնքման կապակցությամբ Փարիզում 1920 թ. օգոստոսի 15-ին կազմակերպված պաշտոնական ընդունելության ժամանակ Ավ. Ահարոնյանը այն հանդիսավորապես հայտարարեց «դարերից հետո հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ քաղաքական երևույթը»²²: Հետագայում նա օգոստոսի 10-ը համարեց «իր կյանքի ամենաերջանիկ օրը, քանզի երեսուն տարվա պայքարը, բողոքը, տառապանքը և հույսերը պսակվեցին հաջողությամբ»²³: Մանչեստրի հայե-

18 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 31.

19 «Հառաջ», Երևան, 1920, սեպտեմբերի 21, թ. 204.

20 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 158, թ. 1.

21 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թ. 12: «էջմիածին», 1920, թ. 11, էջ 175:

22 «Վերածնունդ», Փարիզ, 1920, թ. 32—33, էջ 550.

23 Աճառոճեաճ Ավ., նշվ. աշխ., էջ 88.

րից ստացած գրիչը, որով ստորագրեց դաշնագիրը և կնիքը, նա նվիրեց ազգային թանգարանում պահպանելու համար²⁴:

Սերի դաշնագրին առնչվող վիճահարույց հարցերից է նրա ստորագրման խնդիրը՝ կապված Պողոս Նուբարի մասնակցութեան հետ: Ազգային պատվիրակութեան հաղորդագրութեան համաձայն Պողոս Նուբարը դաշնակիցների կողմից ես հրավիրված էր ստորագրելու դաշնագիրը, սակայն օսմանյան պատվիրակութեան առարկություններից հետո հարկ համարեց չստորագրել՝ թուրքերի կողմից հետագայում բողոքի տեղիք չտալու համար²⁵: Մյուս կողմից, ըստ պրոնուորարյան աղբյուրի, եթե նա ստորագրեր, ապա այլևս չէր կարողանա մնացած երեք նահանգների նկատմամբ պահանջատեր լինել և Ազգային պատվիրակությունը կդադարեցներ իր գործունեությունը²⁶:

1920 թ. մայիսի 5-ին Փարիզում գումարված Ազգային համագումարը մեկ ձայնի առավելությամբ համաձայնվել էր, որ Պողոս Նուբարը ևս ստորագրի: Իր հերթին վերջինս իր ստորագրությունը համարում էր մի տեսակ նվիրաբերում շորս նահանգները Հայաստանին կցելու սկզբունքի համար²⁷: Հետագայում Պողոս Նուբարը Գևորգ Ծ կաթողիկոսին գրած նամակում խոստովանում էր, որ իր ստորագրությունն անշուշտ բարոյական գոհացում պետք է լիներ թրքահայերի համար, բայց հարցը մոտիկից քննելով, գտավ, որ թրքահայության համար լավագույնը եղավ Թուրքիայի ընդդիմությունից հետո իր չստորագրելը²⁸:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հանիրավի Հանրապետության կառավարությանը մեղադրում էր Պողոս Նուբարի չստորագրելու համար, որին իբր լիազոր շեն ճանա-

24 ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 171:

25 «Վերածնունդ», Փարիզ, 1920, թթ. 32—33:

26 Որբունի Ս., ինչու Պողոս փաջա Նուբար չստորագրեց դաշնագիրը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 15:

27 Թեղրկապաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 340—342:

28 ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 2:

չել²⁹։ Որոշ շրջաններ էլ Պողոս Նուբարի շատորագրելու դեպքում գտնում էին, որ Ավ. Ահարոնյանը չպետք է ստորագրեր դաշնագիրը՝ իբր թե թրքահայ դատը ոռուսահայ դատից շրջանելու համար³⁰։

Այս պարագայում բուրոքովին անտեղի են Ավ. Ահարոնյանի հասցեին հնչող մեղադրանքները։ Նա դեռևս 1920 թ. մայիսի 25-ին Հանրապետության վարչապետին ուղղած նամակում իր համաձայնությունն էր հայտնում Պողոս Նուբարի ստորագրելու առթիվ՝ միայն այն պայմանով, որ վերջինս լինի պատգամավոր և ոչ թե նախագահ³¹։ Պողոս Նուբարը սկզբում համաձայն էր, որ Ավ. Ահարոնյանը դիմի կառավարությանը՝ իր համար ստորագրելու արտոնություն ստանալու համար, բայց հետո Գ. Նորատունկյանի միջոցով հայտնեց, թե քանի որ Երևանում կռալիցիոն կառավարություն չկա, ապա ինքը ոչ մի արտոնություն չի խնդրի։ Գ. Նորատունկյանն էլ այդ առնչությամբ գտնում էր, որ Ավ. Ահարոնյանն այլևս պատասխանատու չէ, եթե «փաշան հնարավորություն չունենա ստորագրել»³²։ Իր դիրքի համար անպատվաբեր համարելով հայրենի կառավարությունից արտոնագիր խնդրել՝ Պողոս Նուբարն այդպիսի արտոնություն ձգտում էր ստանալ բրիտանական արտաքին գործերի նախարարությունից³³։

Հայաստանի երկրորդ ներկայացուցիչ պետք է լիներ Ավ. Փափաղյանը, բայց նա Փարիզ հասավ միայն սեպտեմբերի 25-ին³⁴։

Կարծում ենք նպատակահարմար կլինեն, եթե Ավ. Ահարոնյանի հետ ստորագրեր նաև Պողոս Նուբարը,— գրել է

29 «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, օգոստոսի 29, թ. 83։

30 «Արևելիկան Մամուլ», Իզմիր, 1920, օգոստոսի 18, թ. 2324։

31 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 146։

32 Ահարոնեան Ավ., Ելվ. աշխ., էջ 87—88։

33 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 169։

34 Փափաղեան Ա., Իմ Յուզերը. Գ, Պէյրուք, 1957, էջ 88։

Ս. Վրտցյանը⁸⁵, սակայն նրա անձնական մրցակցության ողին մերժեց այդ հնարավորությունը:

Ընդհանրացնելով՝ այս հարցի առթիվ կարելի է անել մեկ եզրակացություն. 1920 թ. գոյություն ունեւր անկախ պետություն և միայն նրա պաշտոնական ներկայացուցիչն էր ի պաշտոնե իրավասու կառավարության անունից նման բարձր մակարդակի և պատասխանատու դաշնագիր ստորագրելու:

Հայաստանի կառավարությունը իր հնարավորությունների կարողության սահմաններում ձգտում էր կյանքում իրագործել դաշնագիրը: Որոշակիորեն նախապատրաստվում էին արևմտահայ նահանգներն ազատագրելու համար, բայց ժամանակի լարված միջազգային հարաբերությունների պայմաններում ստիպված սպասում էին Փարիզի խորհրդաժողովի որոշմանը⁸⁶, ՀՀԴ բյուրոյի երկրորդ սեկցիան նույնիսկ կոնկրետ առաջարկներ արեց տվյալ նահանգների վարչական և միլիցիայի համակարգի ձևավորման համար⁸⁷, 1919—1920 թթ. բոլորը բարձր տրամադրություն ունեին և մեծ հույսեր: Ժողովուրդը և կառավարությունը հավատով էին լցված և ձգտում էին այդ հույսերը իրականացնել⁸⁸,

Եվ եթե չլինեին եվրոպական տերությունների Սևրին դավաճանելու քաղաքականությունը և քեմալական արշավանքը՝ Սևրի դաշնագիրը բնավ չէր կորցնի իր գործնական ուժը:

Չնայած Սևրում առկա էին եվրոպական դիվանագիտության և հայկական պահանջների որոշակի հարաբերություններ, այնուամենայնիվ Եվրոպան ինչպես միշտ հետևողական չեղավ և դաշնագիրը նրա համար սոսկ ժամանակի քաղաքական անհրաժեշտության արդյունք էր:

85 Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէյրոթ, 1966, էջ 148:

86 Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 169:

87 ՀՀ ԶԹԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 157, թ. 2:

88 Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 171:

Սևրին հաջորդեց տերութունների միջև հակամարտության սրումը և դաշնադիրը փոփոխելու քաղաքականությունն ավելի մեծ թափ առավ: Դեռևս Սևրի թանաքը չէր շորացել՝ Եվրոպան ձեռնարկեց այն հարմարեցնելու ստեղծված նոր իրադրությունը և իր շահերին:

Այդ ուղղությամբ առաջին հարվածը 1920 թ. նոյեմբեր 26-դեկտեմբերի 4-ի Լոնդոնի կոնֆերանսն արեց՝ մերժելով Հայաստանի անդամակցությունն Ազգերի Լիգային⁸⁹: Հետագայում, 1921 թ. փետրվարի 26-ի Լոնդոնի⁴⁰ և 1922 թ. մարտի 23—25 Փարիզի⁴¹ կոնֆերանսներում Եվրոպան արդեն մոռացել էր իր խոստումների մասին և Սևրի դաշնադիրը «մեր մեծ դաշնակիցների» կողմից դարձավ մի ազգային օջախ: Պատմական և իրավական անարդարության այս անբարո շղթայի գագաթնակետը Լոզանի⁴² կոնֆերանսն էր, ուր վայ դաշնակիցները քեմալականների հետ գործակցած ձեռնարկեցին հայկական հարցի «վերջնական լուծումը»:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Ավ. Ահարոնյանի ճշմարտացի համոզմամբ «բոլոր դաշնագրերն ավելի կամ պակաս վերաքննության պիտի ենթարկվեն և չի ապրելու նաև Լոզանի ամենից արտառոց դաշնագիրը»⁴³:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով հարկադրաբար Սևրի դաշնագիրը ճանաչել էր անվավեր (հողված 9)⁴⁴: Սակայն այդ նույն կառավարությունը 1920 թ. նոյեմբերի 2-ին, Կարսի անկումից հետո, Ավ. Ահարոնյանին հայտնելով, որ կարող է ստիպված

89 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 687—690:

40 Նույն տեղում, էջ 697—704, Աճառնեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 83, Փավլագեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 373:

41 Նույն տեղում, էջ 711—733:

42 Նույն տեղում, էջ 735—764:

43 Աճառնեան Ավ. Մեր օրերը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, նոյեմբեր, էջ 88:

44 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 685:

ծանր հանձնառություններ կնքել՝ նրան հրամայել էր շընդունել այդ պարտադրվելիք ծանր պայմանները⁴⁵։ Այդ հանդամանքի մասին Ավ. Ահարոնյանը նշեց 1921 թ. փետրվարի 26-ի Լոնդոնի կոնֆերանսում։ Ի դեպ, նա մեկ անգամ ևս իրավացիորեն հիշեցրեց, որ «Սևրի դաշնագիրը Հայաստանը տվել էր հայերին որպես փոխհատուցում այն տառապանքների, որ նրանք կրել էին հինգդարյա հալածանքների, երեսուն տարվա պայքարի և վեց տարվա պատերազմների ու կոտորածների ընթացքում»⁴⁶։

Զնայած Լոզանի դաշնագրի կնքմանը՝ այնուամենայնիվ, ըստ որոշ հեղինակների, միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն Սևրի դաշնագիրը միանգամայն պահպանում է իր իրավաքաղաքական ուժը և հիմք հանդիսանում հայկական պահանջների համար⁴⁷։

Վերջ ի վերջո Լոզանով սկիզբ շառավ հայկական հարցը, որպեսզի նրանով էլ ավարտվեր։

Իր ժամանակի հայ քաղաքական միտքն ընդհանուր առմամբ դրական է գնահատել Սևրի դաշնագրի դերն ու նշանակությունը։ ՀՀԴ բյուրոյի խոսնակը օգոստոսի 10-ը համարելով «պատմական թվական և հայություն ամենանվիրական օր», այսուհանդերձ նշում էր, որ կարևոր ու անհրաժեշտ է դաշնագրի գործադրությունը⁴⁸։

Հնչակյանները նույնպես բարձր կարծիքի էին։ Ա. Կենճյանն այն համարում էր «ազգային ազատության փառավոր և անզուգական պատվո թիվ»⁴⁹։ Նմանապես Սևրի իրագործումը կախված էր առաջին հերթին հայերից⁵⁰։

45 Ահարոնյան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 111։

46 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 701։

47 Թորիկեան Ե., Հայկական հարցը և միջազգային օրէնքը, Պէրոթ, 1976, էջ 84—91, 107—108, 131—137։

48 «Հառաջ», Երևան, 1920, օգոստոսի 19—22, թթ. 177—179, հոկտեմբերի 13, թ. 229։

49 «Տավրոս», Ազանա, 1920, սեպտեմբերի 13, թ. 169։ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 48։

50 «Երիտասարդ Հայաստան», Զիկազո, 1920, օգոստոսի 21, թ. 30։

Ռամկավար-ժողովրդական խումբն էլ Սևրը համարելով «հայ ազգի պատմության մեջ դարագլուխ բացող»⁵¹, միաժամանակ այն ամենահարմար և ամենալավ պահն էր համարում ներքին պայքարին վերջ տալու համար⁵², նրանք ևս կարծում էին, որ Սևրի իրագործողն առաջին հերթին հայերն են լինելու⁵³:

Սակայն հետագա տարիների միջկուսակցական պայքարը և մրցակցությունը երկփեղկեցին այս մոտեցումները: Փաստորեն միայն ՀՀԴ-ն է, որ հավատարիմ է մնացել նախորդ շրջանի ռազմավարությանը՝ իր քաղաքական նպատակը համարելով Սևրի դաշնագրի իրագործումը⁵⁴:

Սևրի դաշնագիրն ունի երկակի բնույթ: Առաջին, եթե Օսմանյան կայսրությունը զգալիորեն մասնատվելով փաստորեն վերածվում էր եվրոպական տերությունների կիսադադութի, այնուամենայնիվ չպետք է մոռանալ, որ այդ նույն կայսրությունն իր հսկայածավալ տարածքով թուրքերի կողմից բնիկ ժողովուրդների նվաճման և բնաշնչման հետևանք էր: Երկրորդ, Սևրի դաշնագիրը պատմական և մարդկային առումներով արդարացի էր հատկապես ազգային փոքրամասնությունների հետագա ճակատագրի համար:

Սևրի դաշնագիրը եղավ հայ ժողովրդի իղձերի, ցանկությունների արտացոլումը միջազգային դիվանագիտության մեջ, սակայն այն չիրականացվեց գործնական քաղաքականությամբ: Ի չիք դարձան հայ քաղաքական մտքի հույսերը: Արևմտասիրությունը կրկին հավաստեց իր սխալականությունը: Եվրոպան և ԱՄՆ-ը այս անգամ էլ խաբեցին հայ ժողովրդին:

51 «Կոչնակ Հայաստանի», Պոսթոն, 1920, օգոստոսի 28, թ. 35, էջ 1105:

52 «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, օգոստոսի 27, թ. 144:

53 «Մշակ», Բիֆլիս, 1920, օգոստոսի 18, թ. 78:

54 ՀՀԴ, ծրագիր, հաստատուած ԻԲ Ընդհանուր ժողովում, 1982, էջ 25—26:

ԿԱՐԻՆԵ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՂԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը հայոց նորագույն պատմության ողբերգական էջերից է: Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքի անկայունությունը, որն ստացավ ցայտուն էր դրսևորվում դավառներում, և արտաքին քաղաքական կյանքի ձախողումները պատճառ հանդիսացան 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությանը: Պարտվելով այս պատերազմում, հայերը կորցրեցին ոչ միայն հայկական հողերը մեկ միասնական պետության մեջ միավորելու բացառիկ հնարավորությունը, այլև նորանոր տարածքներ զիջեցին թուրքերին, կրեցին հսկայական նյութական վնասներ, տվեցին մեծաթիվ մարդկային զոհեր և վերջապես զրկվեցին անկախ պետականությունից:

Բացառիկ ծանր հետևանքներ ունեցավ այս պարտությունը Ալեքսանդրապոլի դավառի բնակչության համար: Բայց բանակի բարոյալքման, բնակչության խուճապի, իշխանությունների անգործության հետևանքով թուրքերը հեշտությամբ զրավեցին Ալեքսանդրապոլն ու գավառը, որը վեց ամիս պահեցին օկուպացիայի դաժան ռեժիմի պայմաններում: Այսպես, դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի և 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրերի համաձայն Ալեքսանդրապոլի գավառը մնում էր Հայաստանի կազմում: Թուրքերն այստեղից հեռացան միայն 1921 թ. ապրիլի 22-ին:

Կարսի անկումից հետո հայոց զորքն անընդունակ գտնվելով դիմադրություն ցույց աալ թուրքերի ճնշմանը, քայլ առ քայլ նահանջելով՝ կանգ է առնում Ալեքսանդրապոլից 18 կմ հեռու գտնվող Ղզըլ-Չախչախ գյուղում, Շիրակի նահանգապետ Կարո Սասունու վկայութեամբ՝ «չնայած հայկական զորքի թիվն այստեղ հասնում էր տասը հազարի, քայց այն ավելի շուտ ամբոխի էր նմանվում, քան բանակի՝ պարտվածի հոգեբանութեամբ և մինչև սրտի խորքը հուսահատված»¹։

Ոչ կառավարութեան կոչերը՝ ուղղված ժողովրդին, և ոչ էլ Շիրակի նահանգապետութեանը ենթակա Արտակարգ մարմնի կոչերը՝ ուղղված հրամանատարներին՝ տեղ կանգնելու իրենց զորքին, արձագանք չեն գտնում։

Դեպքերի ականատես և մասնակից անհայտ գրողի օրագրում կարդում ենք. «Դասալքությունը սոսկալի շափերի է հասնում։ Գիշերները զինվորները հարյուրներով են փախչում։ Ձորքի բարոյական կորովը բավականին ընկած է, զորավարից սկսած մինչև հասարակ զինվորը ոչ միայն դիմադրելու, առաջ խաղալու հույս չունեն, այլև հավատացած են, որ ամեն բան վերջացել է։ Բաբելոնյան խառնակութուն է տիրում։ Մեր բանակը չի կովում և օր առաջ շտապում է տուն հասնել, որպեսզի թշնամուն շահնդիպի»²։

Թուրքերը տեսնելով հայկական բանակի վիճակը, զընդացրային կրակով մշտական վախի մեջ են պահում նրան։ Վերջինս, լիովին կորցնելով հավատն իր ուժերի նկատմամբ, միակ ելքը տեսնում էր զինադադարի մեջ։ Ընդ որում դրան սպասում էին հասարակ զինվորից մինչև հրամանատարը։ Այս վիճակն անկարող էին փոխել կառավարութեան և պառլամենտի անդամների, մտավորականների և կուսակցութեան-

¹ Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», թիվ 7, Բոստոն, 1926։

² «Աղատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրեր», Երևան, 1993, էջ 109։

ների կոչերը, որոնցով ժողովրդին զենքի էին կոչում, ձրգտում վերականգնել բանակի ոգին ու կորովը՝ հույս ունենալով եթե ոչ գրավել, ապա գոնե թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնել և ոչ նվաստացուցիչ պայմանագիր կնքել: Վիճակը չի փոխում նաև կառավարության անդամների գալուստը Ալեքսանդրապոլ: Դեռևս հոկտեմբերի 14-ի ձախողված հարձակումից հետո Ալեքսանդրապոլ էին եկել հաղորդակցության նախարար Ջամալյանն ու լուսավորության նախարար Ղազարյանը, որոնք պետք է աջակցեին հրամանատարությանը և տեղական իշխանությունների հետ լուծեին բոլոր խնդիրները: Նոյեմբերի 1-ից նրանց են միանում քսանից ավելի գործիչներ՝ զինվորական նախարարը, սպարապետ Նաղարբեկյանը և պառլամենտի անդամներ: Նույն օրը նրանք մեկնում են Ղզըլ-Չախչախ՝ տեսնելու զորքի վիճակը: Նոյեմբերի 2-ին վերադառնալով այնտեղից՝ վերջիններս հայտարարում են, որ եղած զորքով որևէ լուրջ գործողություն կատարելն անհնարին է, և որ միակ ելքը զինդադարն է: Նոյեմբերի 2-ին թուրքերը որոշում են դիմել զինադադարի, որով հայերին առաջարկում են սկսել հաշտության բանակցություններ³: Նոյեմբերի 3-ին Հայաստանի կառավարությունը ևս որոշում է կայացնում պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու և հաշտության դիմելու մասին⁴:

Նոյեմբերի 4-ին արդեն առանց դիմադրության թողնւմ է Ղզըլ-Չախչախը, որն էլ ավելի է մեծացնում խուճապը: Խուճապը ցրելու և նահանջը կարգավորելու ջանքերը արդյունք չեն տալիս: Ավելին, խուճապը տարածվում է զինվորական և քաղաքացիական բարձր իշխանությունների շրջանում: Չնայած կառավարության որոշմանը, այն է՝ թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելու դեպքում քաղաքում պետք է մնան քաղաքացիական վարչության անդամ-

3 22 ՀԿԳՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, թթ. 32—33:

4 22 ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 74:

ները, շրջանային ինքնավարութեան նախագահը, վարչութեան անդամները և ընդհանրապես բոլոր պաշտոնյաները, նոյեմբերի 5-ի լուսաբացին թողնում են քաղաքը՝ մատնելով այն անիշխանութեան, թալանի, ավերման ու հրդեհման:

Այս ամենից հետո միայն զորավար Սիլիկյանի թուլտվութեամբ ընտրվում է տասնհինգ հոգուց բաղկացած կոալիցիոն մարմին՝ էկոն Սարգսյանի գլխավորութեամբ, որը պետք է ձեռնամուխ լիներ քաղաքի գործերի կարգավորմանը: Էկոն Սարգսյանը նշանակվում է նաև Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ խորհրդականներ ունենալով Ենովք Միրաքյանին և Պ. Շերմազանյանին⁵:

Քաղաքի զինվորական և քաղաքացիական իշխանութիւնների փախուստը է՛լ ավելի է մեծացնում անիշխանութիւնն ու խուճապը: Ստեղծված իրավիճակում նոյեմբերի 5-ի լուսաբացին բոլշևիկները, դուրս գալով բանտից, փորձում են իրենց ձեռքը վերցնել իշխանութիւնը՝ կարծելով, թե դրանով կկասեցնեն թուրքերի առաջխաղացումը, քանի որ, ըստ իրենց, թուրքերի նպատակը միայն դաշնակցական կառավարութեան տապալումն էր⁶: Սակայն Սեպուհը բոլշևիկներին սպանում է ձերբակալութեամբ, և վերջիններս հարկադրված անցնում են ընդհատակ: Նոյեմբերի 6-ին Ալեքսանդրապոլում հաստատվում է զինադադար, որի համաձայն հայկական զորքերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով՝ Արփաշայից առնվազն 15 կմ արևելք պետք է քաշվեին, քայց քաղաքը չպետք է գրավվեր թուրքերի կողմից, այլ միայն բերդն ու կայարանը⁷: Զինադադարը կնքվում է տասնօրվա պայմանաժամով, որին պետք է հետևեին հաշտութեան բանակցութիւնները: Ակնհայտ էր, որ բանակցու-

⁵ Նույն տեղում, գ. 448, թ. 1:

⁶ ՀՀ շրջակայքի 40 Ա, Ֆ. 1022, ց. 2, գ. 189, թ. 3:

⁷ Լազրյան Հ., Հայաստանը և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942, թթ. 193—194:

թյունների արդյունքները հայերի համար, ինչպես նշված էր նոյեմբերի 7-ի կառավարական հաղորդագրության մեջ, այնքան բարեհաջող կլինեին, որքան մեծ կլինեի նրանց դիմադրական ուժը՝:

Մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի ապագան շատ բանով կախված էր նաև քաղաքի իշխանություններից և ժողովրդից: Ինչ վերաբերում է ժողովրդին, քաղաքում մնացած բնակչությանը, ապա նրանք պատրաստ էին համախմբվել իշխանության շուրջ և աջակցել բանակին: Կան բազմաթիվ վկայություններ այդ մասին: Բերենք նրանցից մեկը. Ալեքսանդրապոլում կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի խորհրդական Շերմաղանյանի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 7-ի առավոտյան հեռագիրը՝ ուղղված Արշակ Զամալյանին: «Շտաբը իր տեղում է գտնվում: Արսենը զբաղված է իր ընթացիկ խնդիրներով, սակայն նա մնացել է համարյա մենակ՝ անզոր բավարարելու քաղաքացիների հարցուփորձերին: Քաղաքացիները բանակի համար ինքնակամ կերպով հավաքում են հաց, մսացու, ծխախոտ: Մի փոքր առաջ մի խումբ կանայք եկան շտաբ, ցանկություն հայտնեցին անձամբ տանել դիրքերում բաժանել հացը և ծխախոտը: Առայժմ այդպիսի աշխուժություն է տիրում Սեպուհի բանակի շուրջը: Քաղաքում շեն երևում գործադիր իշխանությունները, բացակայում են հատկապես միլիցիոներները: Չափազանց անհրաժեշտ է մոբիլիզացնել Երևանի մեր կուսակցական խնկերներին և բերել Ալեքապոլ: Մայրահեղորեն անհրաժեշտ է այստեղ բերել բեռնակիրներ՝ պահեստների ռազմամթերքը կայարան տեղափոխելու և Երևան ուղարկելու համար: Մանրամասնություններ չեմ հայտնում և չեմ ուզում գուշակել քաղաքի ապագան, սակայն անհրաժեշտ է իմ հաղորդած պահանջները բավարարել ամենաարագ կերպով: Ժամանակը թանկ է: Հակառակ դեպքում Զեզ վրա կվերցնեք բարոյական պատասխանատվությունը»՝:

8 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 448, թ. 1:

9 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, թ. 2:

Սակայն դժբախտաբար «հայրենիքը պաշտպանող բանակը» որպես այդպիսին արդեն գոյություն չունի, իսկ գործադիր իշխանությունների բացակայությունը քաղաքը վերջնականապես մատնել էր անիշխանության:

Նոյեմբերի 7-ի երեկոյան թուրքերը, իրականացնելով զինադադարի պայմանները, գրավում են քաղաքի բերդն ու կայարանը: Եվ նույն գիշերն իսկ խախտելով զինադադարի պայմանները՝ սկսում են բնակչության թալանն ու կոտորածը: Պարզ է դառնում, որ բնակչությունը մնացել էր բախտի քմահաճույքին: Ինչ վերաբերում է Լևոն Սարգսյանի գլխավորած կոալիցիոն իշխանությանը, ապա այն շատ կարճ ժամկետում հեղինակագրկվում է թուրքերի աջակցությունից օգտվող բոլշևիկների կողմից: Վերջիններս ձգտում էին դրավել իշխանությունը՝ կարծելով, թե դրանով միայն կարելի է փրկել բնակչությանը թուրքական սարսափներից և նրանք կոչ էին անում համախմբվել բոլշևիկների շուրջը և պահանջել խորհրդային իշխանության հռչակումը Ալեքսանդրապոլում:

Թուրքերը մի կողմից բոլշևիկյան քարոզչության շնորհիվ թուլացնում էին ժողովրդի կամքը, մյուս կողմից՝ փորձում զարգացնել ռազմական հաջողությունները: Այս նպատակով նրանք նոյեմբերի 8-ին նոր, ժանր պայմաններ են առաջադրում Հայաստանի կառավարությանը¹⁰:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, չկարողանալով ճիշտ գնահատել ստեղծված իրավիճակը, չի ընդունում այս պահանջները: «Ես լավ կհիշեմ այն խորհրդակցությունը, — գրում է Ալեքսանդր Խատիսյանը, — որ կայացավ նոյեմբերի 10-ի գիշերը, ժամը 3-ին, գլխավոր հրամանատարի սպայակույտի դահլիճում: Ժողովի բոլոր անդամները, բացի ինձմե, արտահայտվեցան այն մտքով, որ

¹⁰ Լազյան Է., Նշվ. աշխ., էջ 196—197:

պետք է մերժել պայմանները և ուրեմն շարունակել պատե-
րազմը»¹¹։

Խորհրդարանի այս նիստում Խատիսյանը, առաջարկելով
հաշտութուն կնքել, շատ ճիշտ է գնահատում ստեղծված
իրավիճակը։ Զորքի և ժողովրդի դրությունը,—ասում է
նա,—այնպես է, որ պատերազմի շարունակությունը ավելի
ես կծանրացնի մեր երկրի վիճակը։ Զորքը չի կռվում։ Ազ-
դաբնակչությունը փախչում է և կորչում նեղություններից,
ցրտից և սովից։ Թշնամին մոտենում է Ալեքսանդրապոլին,
որն այս օրերս կընկնի նրա ձեռքը։ Մյուս կողմից սպառ-
նում են բոլշևիկները։ Անկարելի է կռվել երկու ճակատ-
ներով։ Ես կարծում եմ, որ թշնամին կմոտենա Երևանին։
Կառավարությունը և պառլամենտի անդամները կթողնեն
քաղաքը, իսկ ժողովուրդը կմնա անպաշտպան։ Ավելի լավ
է անել անխուսափելի զոհաբերություններ, քանի դեռ ուշ չէ,
քան թե կորցնել ամեն ինչ։

Ճիշտ է, թուրքերի պայմանները ծանր են, բայց չկան
բացարձակապես տվյալներ, որ մենք պետք է կարողանանք
նրանցից ազատվել»¹²։ Հարկ է լինում ուղղակի գործողու-
թյունների մի քանի օր, որպեսզի Հայաստանի Հանրապե-
տության կառավարությանը պարզ դառնար, որ հաշտության
կնքումն ամեն գնով անհրաժեշտ էր։ Նոյեմբերի 11—14-ը
տևած ուղղակի գործողությունների հետևանքով թուրքերը
գրավեցին Ալեքսանդրապոլի գավառը, որի անպաշտպան
մնացած բնակչությունը ստիպված հանձնվեց թշնամու ողոր-
մածությանը։ Նոյեմբերի 18-ին կնքված զինադադարի հա-
մաձայն զինված ուժերը հետ են քաշվում և զբաղեցնում
Որդնավ—Բաշ Ապարան—Գանադիրմազ—Սոնգյուռու—Ղըր-
մըղլու—Ալագյաղ գիծը։ Տաճիկները բանակցությունների
նախօրյակին գտնվում էին Նալբանդ կայարանի, Մեծ Պար-

11 Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զար-
գացումը, ԱՅԼԵՔ, 1930, էջ 168։

12 Նույն տեղում, էջ 250։

նի, Զրախլի, Ղուղաթ, Ղուլիջան, Արթիկ և Սոնգյուուլու գյուղերի սահմաններում: Այստեղից մինչև Բաշ-Ապարան և Թալին ընկած տարածքը համարվում է «չեզոք գոտի»: Այդ գոտու մեջ մտնում էին 45 գյուղեր, որոնք շուտով լցվում են Տաճկաստանից, Սարիղամիշից, Կարսից, Ալեքսանդրապոլից և այլ վայրերից եկած փախստականներով¹³:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը ռազմական տեսակետից որևէ անհրաժեշտություն չէր ներկայացնում, քանի որ մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետության պարտությունն արդեն կասկած չէր հարուցում: Ի դեպ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մերժել էր նոյեմբերի 8-ի վերջնագիրը և շարունակել պատերազմը ոչ այնքան հույսը դնելով հայոց բարոյալքված բանակի վրա, որքան դիվանագիտական միջնորդության: Կարծելով, թե Խորհրդային Ռուսաստանը և Անտանտը թույլ չեն տա թուրքերի առաջխաղացումը, Հայաստանի կառավարությունը օգնության խնդրանքով նախ դիմում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա և Անտանտին: Սակայն նույնքան ծանր պարտություն է կրում նաև դաշնակցական դիվանագիտությունը: Թուրքերի առաջխաղացումը որոշ իմաստով մտնում էր թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանի և թե՛ Անտանտի քաղաքական շահերի մեջ:

Դաշնակիցները հույս ունեին, որ թուրք-հայկական պատերազմում թուրքերի առաջխաղացմանը կհաջորդի թուրքական բռնության ընդլայնումը Անդրկովկասում, ինչը կհանգեցնի պատերազմի թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա այն տալով դիվանագիտական միջնորդության համաձայնությունը, ռազմական օգնությունը պայմանավորում էր Հայաստանի Խորհրդայնացմամբ: Մերժելով Խորհրդային Ռուսաստանի՝ Հայաստան զորք մտցնելու առաջարկը, Հայաս-

¹³ ՀՀ ՀՔԿ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 127, թ. 167:

տանի կառավարութիւնը հնարավորութիւն է ընձեռում թուրքերին հանդես դալ որպես «հեղափոխական, ազատաբար» բանակ, որի նպատակն է «փրկել հայ աշխատավորութիւնը դաշնակցականների լծից և Հայաստանում բանվորագյուղացիական կարգեր հաստատել»։ Դեռևս 1920 թ. նոյեմբերի 3-ին Քյազիմ Կարարեքիրը 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդին հղած դիմումում գրում էր. «Անհրաժեշտ է Հայաստանը շուտ ազատագրել դաշնակցականների տիրապետութիւնից։ Մեր դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ձեռնարկի մճռական միջոցներ Հայաստանը դաշնակցականների տիրապետութիւնից ազատագրելու և կառավարութեան դեկը հանձնելու այն կուսակցութեանը, որս անկեղծորեն հոգացել է հայ ժողովրդի իսկական կարիքների համար։ Թուրքական հեղափոխական բանակը իր կողմից պատրաստ է ամեն տեսակի աջակցութիւն ցույց տալ իր դաշնակցին»¹⁴։ Փաստորեն Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը թուրքերի կողմից ստիպելու էր Հայաստանի կառավարութեանը իշխանութիւնը խաղաղ կերպով հանձնել բոլշևիկներին։ Վերջիններս շատ զգուշ էին Կարմիր բանակի զինվորները Հայաստան մտցնելու գործում, որպեսզի Անտանտին հնարավորութիւն չտրվեր Կովկասում ռազմական գործողութիւններ սկսել։ «ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյին և ՌԽՖՍՀ-ի լիազոր Օրջոնիկիձեին ցուցում է տրվում Հայաստանում խորհրդային իշխանութիւն հաստատելու նպատակով այստեղ Կարմիր բանակի զորամասեր շմտցնել, դաշնակցականների հետ զինված ընդհարումների ոչ մի առիթ չստեղծել և առհասարակ չդիմել այնպիսի գործողութիւնների, որոնք Անտանտը օգտագործեր Կովկասում պատերազմական գործողութիւններ սկսելու համար»¹⁵։

14 Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1964, էջ 339։

15 Նույն տեղում, էջ 134։

Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը ռազմական տեսակետից ոչ միայն անհրաժեշտ չէր, այլև էական նշանակություն չունեիր, քանի որ բոլոր դեպքերում այն մնալու էր Հայաստանի կազմում:

Լեզրանը, նոյեմբերի 19-ին Օհանջանյանի և Տեր-Մինասյանի հետ հանդիպման ժամանակ, իմանալով նոյեմբերի 8-ի զինադադարի պայմանների մասին, հայտարարում է. «Եթե Հայաստանի կառավարությունը համաձայնել է Կարսը, Թուրքերին հանձնել, ապա ռազմաճակատի հետագա զորացման կամ ռազմական օգնության համար Ռուսաստանին դիմելու ամեն մի անհրաժեշտություն վերանում է, քանի որ Թուրքերն այս պայմաններում միշտ էլ խաղաղություն կկնքեն Հայաստանի հետ»¹⁸:

Պատահական չէր, որ թեև Ալեքսանդրապոլի գավառը գրավվեց Թուրքերի կողմից, բայց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով այն մնում էր Հայաստանի կազմում: Եվ շնայած որ այդ պայմանագիրը կնքվել էր արդեն իշխանություն չունեցող դաշնակցական կառավարության կողմից, նույնությամբ կրկնվում է 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի և հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերում: Այդ մասին է վկայում նաև Ալ. Խատիսյանը, որը 1921 թ. փետրվարի 20-ին Կ. Պոլսի «Պատրիարքարանում հավաքված բարեկամներու փոքրիկ շրջանակի մը մեջ» ասել է. «...երբ Քյազիմ Քարաբեքիրի մոտ կայնդեի, թե ռուս բուշեհի ներկայացուցիչ Մդիվանին պետք է մասնակցի ռանակցություններուն ու Քարաբեքիր կմերժեր, ըսի, թե պուշեհիկներն իրեն շեն ներեր այս բանը: Այն ատեն Քարաբեքիր մտերմորեն պատասխանեց.— Դուք պետք է գիտնաք, պ. Խատիսյան, որ մենք նախապես համաձայնած ենք Մոսկվայի հետ՝ ստանալով Կարսի նահանգը, ավելին մեզ շեն տար, բայց եթե այժմ դուք շընդունեք մեր պայմանները,

¹⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, թթ. 129—134.

ես կքալեմ ավելի առաջ, փույթ չէ, թե վաղը ստիպված ետ դառնամ»¹⁷։

Կարծում ենք՝ վերը նշված հանգամանքներով է բացատրվում Ալեքսանդրապոլում թուրքերի քիչ ուժեր երևան բերելու հանգամանքը։ Ըստ Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնված տաճկական զորքերի մասին զեկուցման՝ տաճկական բանակը օկուպացիայի ենթարկված մասերում հետևյալ պատկերն ուներ. «Ստրատեգիական վերջին կետը Ջաջուռի լեռնաշղթան էր, որի վրա հիմնված են սահմանապահ կայաններ, որոնք հաշվվում են մոտավորապես երեք հարյուր։ Այնուհետև Ղալթախչի, Նալբանդ կայարանները որպես շեզոք գոտու շրջան, ունեն միայն շատ քիչ թվով պահակներ՝ մոտավորապես հինգական զինվոր։ Ջաջուռի լեռներից այն կողմը (դեպի Երևան դարձած) ռազմական վերջին կայանը հանդիսանում է Դյուզքենդ գյուղը, ուր տեղավորված է մոտ երեք հարյուր զինվոր։ Այդ ուղղությամբ, որքան մեզ հայտնի է, վերջին ռազմական բազան Քավթաուլի գյուղն է, Ալեքսանդրապոլից 16 վերստ հեռավորության վրա, ուր կան մոտ հազար զինվոր, պուլեմոտային մասեր և այլն։ Այդ ընդհանուր գիծը՝ Ջաջուռից մինչև Քավթաուլի և այնուհետև մինչև Ադին կայարանը, պահպանվում է սահմանապահ կետերով, որոնք տեղավորված են գլխավորապես բարձր տեղերում։ Ավելացնենք նաև, որ Ալեքսանդրապոլից 7—8 վերստի վրա գտնված Խլի Ղարաքիլիսա գյուղում նույնպես հաստատված է կայան, ուր կան մոտ հարյուր զինվորներ, սակայն այս կայանն ավելի նյութական պարենավորման աշխատանք է կատարում, քան ռազմական։ Այս կայանը հավաքում է ամբողջ պարենը և չրի այն կողմն է ուղարկում։ Բուն Ալեքսանդրապոլում տաճիկներն ունեն շատ քիչ զինվորներ՝ յոթ հարյուր հոգի, որոնք գլխավորապես տեղավորված են բերդում և կայարանում»¹⁸։

17 «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 24 փետրվարի, 1921։

18 Տե՛ս ՀՀ ՆՊ ԿԳԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թթ. 10—11։

Ալեքսանդրապոլում թուրքական փոքրաթիվ ուժերի առկայութեան մասին է վկայում նաև Շիրակի նահանգապետ Կարո Սասունին. «Քաղաքի մեջ առաջին օրերուն թուրքերը հազիվ 500 զինվոր երևան բերին»:

Ատոր պետք է վերագրվեր այն տարածված լուրը, որով կքննադատվեր մեր զինվորական իշխանութունը, թե քաղաքը արված էր առանց կռվի, 500 թրքական զինվորներու ժողովուրդը կդիտեր ու կդատեր ինչ-որ կտեսներ»¹⁹:

Թուրքերն, իհարկե, պատերազմը սկսել էին մեծ ուժերով՝ շնայած հայ բնակչութեան և հատկապես բարձր զինվորականութեան մեջ տարածված թյուր կարծիքին: Թե՛ թուրք և թե՛ հայ պատմաբանները, հենվելով արխիվային փաստաթղթերի վրա, գտնում են, որ թուրքերի ուժերը գերազանցում էին հայերին: Ինքը՝ Կարաբեքիր փաշան Հայաստանի դեմ հարձակման նախօրեին Անկարայում զինվորական բարձրաստիճան սպաների այն հարցին, թե «Կարաբեքիրը ունի՞ արդյոք բավականաչափ զորք և հավատացած է քեմալական զորքերի լիակատար հաղթանակին», պատասխանում է, որ ունի շորս դիվիզիա, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 8—9 հազար զինվորներից և աջակցութիւն կստանա թուրքական և քրդական ուժերից»²⁰:

Կարծում ենք, թուրքական ուժերի վերաբերյալ ունեցած թյուր պատկերացումը էական դեր է խաղացել հայոց բանակի բարոյալքման գործում: Արդեն հոկտեմբերի 14-ի անհաջող հարձակումից հետո ուժեղանում է խուճապը և դասալքութիւնը բանակի շարքերում: Իսկ Կարսի անկումից հետո այդ բանակն այլևս մարտունակ չէր: Ծվ բնական է, որ Ալեքսանդրապոլում թուրքերը մեծ ուժերի կարիք չունեին: Մանավանդ որ ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանն ու Անտանտը չէին խանգարում նրանց առաջխաղացմանը,

19 Տե՛ս Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք» թիվ 9, Բոստոն, 1926:

20 «Մշակ», 5 նոյեմբերի, 1920 թ.:

այլև Ալեքսանդրապոլի բուլճակներն էլ էին օգնում: Թուրքերը հանդես դալով Հայաստանում բանվորագլուղացիական իշխանության հռչակման կոչով, ստանում են նաև Ալեքսանդրապոլի բուլճակների աջակցությունը: Վերջիններս, նոյեմբերի 5-ին դուրս դալով բանտից, սկսում են աջակցել թուրքերին Ալեքսանդրապոլն ու գավառը շրջափակելու գործում: Իսկ նոյեմբերի 17-ին թուրքերի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում հռչակում են խորհրդային իշխանություն:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պատրաստ չլինելով թուրք-հայկական պատերազմին, և չկարողանալով ճիշտ կողմնորոշվել ստեղծված միջազգային իրադրության պայմաններում, ոչ միայն նոր տարածքներ է կորցնում, այլև հնարավորություն է ընձեռում թուրքերին ցեղասպանության ենթարկել արևելահայ մի խոշոր զանգվածի, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությանը:

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՌԵՍԵՆԶ ԵՎ ՀՍԵՀ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻՆ ԼՈՌՈՒ ՉԵԶՈՔ ԳՈՏԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՄ

Լոռու շեզոք գոտին առաջացել էր 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի հետևանքով, 1919 թ. հունվարի 9—17-ը Քիֆլիսում Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի է ունենում Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս, որտեղ որոշվում է շեզոք գոտում մտցնել հատուկ կառավարում, երկու պետությունների լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ղեկավարությամբ և անգլիական գեներալ նահանգապետի վերահսկողությամբ: Չեզոք գոտու մեջ մտնում էին նախկին Բորչալուի գավառի Ալավերգու, Ուզունլարի և Վորոնցովկայի շրջանները, իրենց 41 գյուղերով: Դժվարին կացություն է ստեղծվում տեղի հայ և ռուս բնակչության համար: Գոտում սահմանվում են բազմատեսակ տուրքեր, որոնց հավաքումը վեր է ածվում գյուղացիության իսկական թալանի:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ առկա էր թուրքական բանակի Լոռի ներխուժելու վտանգը, Հայաստանի և Վրաստանի միջև նոյեմբերի 13-ին կնքվում է համաձայնագիր, ըստ որի վրացական զորքերը պետք է ժամանակավորապես, 3 ամսով զբաղեցնեին շեզոք գոտին:

1 «Լոռվա գյուղացիության ձայն», № 2, 1 փետրվարի, 1920 թ.:

Պատերազմում Հայաստանի պարտութունից և նրա խորհրդալինացումից հետո վրացական իշխանութունները խախտում են համաձայնագիրը և զորքեր մտցնում նաև շեզոք զոտու սահմաններից դուրս հայկական ութ այլ բնակավայրեր՝ Զալալօղլի (Ստեփանավան), Շահալի կայարան, Փամբակ, Քոյազերան և այլն: Լոռում հաստատվում է վրացական գեներալ-նահանգապետություն, կառավարումից հեռացվում է Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը, ինչը հնարավորություն է տալիս վրացական իշխանութուններին ձեռնարկել զանազան բռնություններ տեղի հայ և ռուս բնակչության նկատմամբ: Ինչպես նշվում է Լոռու ռազմահեղափոխական կոմիտեի հաղորդագրության մեջ, «այդ գրաված շրջաններում թագավորում է սանձարձակ, քմահաճ վերաբերմունք և ամենախայտառակ կողոպուտ»²:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ թուրքական զորքերի Լոռի ներխուժման վտանգը վերացել էր, Վրաստանի կառավարությունը ոչ միայն պատրաստակամություն չհայտնեց հեռացնել իր զորքերը, այլև ձգտում էր Լոռին միացնել Վրաստանին, նախապես լայն քարոզչություն անցկացնելով տեղի բնակչության մեջ: Հայաստանի «Հեղկոմի տեղեկություններով,—նշում էր Բաքվի «Կոմունիստ» թերթը,—Վրաստանի կառավարության անդամ Զիսի-ձեն Վրաստանի սահմանադիր ժողովի հինգ անդամների հետ շեզոք զոտում ցույցերում ֆիզիկական ուժի ճնշման ներքո բնակչությանը պարտադրում են ընդունել բանաձևեր ամբողջությամբ Վրաստանին միանալու համար: Գոտու խորհրդային վարչությունն ապօրինաբար ձերբակալվում և ուղարկվում է Քուլթախի բանտ»³:

Վրացական իշխանութունների նման գործելակերպը որևէ արդյունք չի տալիս, ընդհակառակը, ստիպում է Լոռու բնակչությանը էլ ավելի համախմբվել և ուղիներ որոնել վրացական լծից ազատագրվելու համար:

2 «Կոմունիստ», Երևան, № 53, 11 փետրվարի, 1921 թ.:

3 «Коммунист», Б., № 8, 11 января, 1921 г.

Արդեն 1920 թ. դեկտեմբերից ինչպես Լոռու, այնպես էլ Հայաստանի այլ շրջանների մի շարք գյուղերում (Պրիվոլնոյե, Գյառգյառ, Վորոնցովկա, Արմանիս, Նովո-Պոկրովկա, Նովո-Միխայլովկա և այլն) հրավիրվում են հասարակական ժողովներ, որտեղ բնակչությունը, արտահայտելով իր դայրույթն ու վրդովմունքը վրացական բռնակցման դեմ, դիմումներ է հղում Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի իշխանություններին, պահանջելով Կարմիր բանակի օգնությամբ դուրս բերել մենշևիկյան զորքերը Լոռուց և այն միացնել Խորհրդային Հայաստանին⁴:

Խորհրդային Հայաստանի հեղկոմը Երևան հասնելուն պես, դեկտեմբերի 7-ին և 10-ին հուշագրեր է հղում Վրաստանի կառավարությանը՝ Լոռուց վրացական զորքերի դուրսբերման և Հայաստանի շրջափակումը վերացնելու պահանջով: Հրաժարվելով րավարարել Հայհեղկոմի պահանջը, վրացական իշխանությունները մատնանշում են նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի դրույթների ճշգրիտ կատարումը իրենց կողմից⁵:

1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին Հայհեղկոմը որոշում է փրկնել պահանջները և վրացական զորքերի դուրսբերումը համարել ռոպես պայման, Հայաստանի և Վրաստանի միջև բանակցություններ սկսելու համար⁶:

1920 թ. դեկտեմբերի 29-ին ՀՍԽՀ արտգործոցնոմ Ա. Բեկզադյանը, համաձայն Հեղկոմի որոշման, հուշագիր է հղում Վրաստանի արտգործնախարարին, պատճենը՝ Վրաստանում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Շեյնմանին, Մոսկվա՝ արտգործոցնոմ Չիչերինին, Բաքու՝ արտգործոցնոմ Հուսեյնովին, որտեղ նշում է, որ նո-

⁴ Տե՛ս Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Երևան, 1960 թ., էջ 428:

⁵ Տե՛ս ՀՀ ԶԲԿ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 290, թ. 2—4,

⁶ ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 18:

յեմբերի 13-ի համաձայնագրի վրա վրացական կողմի պընդումները «ձևական են», որովհետև այն վերացված է հենց վրացական կառավարության գործողություններով: Նշելով, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով հայ-վրացական համաձայնագիրը կորցրել է իր նշանակությունը, Բեկզադյանը հայտնում է, որ Հայաստանի իշխանությունները պատրաստ են «օգտագործել վիճելի հարցերի խաղաղ լուծումը» և դրանք արագացնելու համար նպատակահարմար են գտնում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը⁷:

Այսպիսով, Հայաստանի իշխանությունները հնարավորություն էին տալիս Ռուսաստանին միջամտել հայ-վրացական հարաբերություններին և վիճելի հարցերի լուծմանը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ռուսաստանի իշխանությունները Վրաստանից պահանջում էին ապահովել դեպի Հայաստան բեռների անարգել փոխադրումը: Ձրգտելով հասնել վրացական իշխանությունների կողմից Հայաստանի շրջափակման վերացմանը, խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մատնանշում է Վրաստանի կողմից 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրի դրույթները կատարելու անհրաժեշտությունը: խորհրդային կառավարության ցուցումով «դադարեցվում է նավթի առքումը Վրաստան»: Վրաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Շեյնմանը խորհրդային կառավարության անունից 1920 թ. դեկտեմբերին պարբերաբար հուշագրեր է հղում Վրաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով դեպի Հայաստան «ազատ տրանզիտի իրավունք»⁸:

1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին Շեյնմանը հեռագրում է Մոսկվա՝ Չիչերինին, Բաքու և Երևան, «Միայն նավթի փոխադրումը դադարեցնելուց հետո վրացական կառավա-

7 Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր—1922 թ. հունվար), Երևան, 1974 թ., էջ 80—83, Տե՛ս նաև ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, -ց. 3, գ. 290, թ. 2—4:

8 Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1158, թ. 10, 13:

րությունը պաշտոնապես ինձ տեղեկացրեց, որ սույն ամսի 14-ից հանրապետության երկաթուղային գծերով ազատ տրանզիտի իրավունք է տրամադրում ՌՍՖՆՀ-ին և ԱՍԽՆՀ-ին գեպի Հայաստան»⁹։

Վրաստանի կողմից Հայաստանի շրջափակման հարցը ՌՍՖՆՀ իշխանությունները շահարկում էին քաղաքական նկատառումներով։ Ինչպես նշում էր Վրաստանի արտգործնախարար Սարախտարաշվիլին իր հեռագրում՝ Ռուսաստանում Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեին, «մինչև դեկտեմբերի 18-ը, փաստորեն, չի հարուցվել ոչ մի միջնորդութուն գեպի Հայաստան տրանզիտային և, մասնավորապես, պարենային և վառելիքային բեռների անցկացման համար», նման միջնորդութուն ներկայացվեց միայն դեկտեմբերի 18-ին, որն էլ «իսկույն և եթ քավարարվեց, սակայն ուղեբեռը... մինչ այժմ չի հասցվել մեր սահմանին»¹⁰։ Նշենք, որ առաջին օգնությունը խորհրդային Հայաստան հասավ միայն 1921 թ. հունվարի սկզբին։

1920 թ. դեկտեմբերի կեսերից խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները ուժեղացնում են քաղաքական ճնշումը Վրաստանի վրա։ Դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հասել էր նաև Վրաստանի խորհրդայնացման հերթը։ Դրա իրականացումը հզորափակելու էր ամբողջ Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու ՌՍՖՆՀ իշխանությունների քաղաքականությունը։

Դեռ 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին, խոսելով Վրաստանի հնարավոր խորհրդայնացման մասին, ՌՍՖՆՀ ազդությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար Ի. Ստալինը Վ. Լենինին և Գ. Զիչերինին հուշում է, որ իր կարծիքով, «տարբերակներից լավագույնը Թուրքիայի հաջող պատերազմն է

⁹ Նույն տեղում, թ. 20։

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 28։

Վրաստանի հետ, ինչը Ռուսաստանին հնարավորութուն կտա միջամտել միջնորդի և փրկարարի կեցվածքով»¹¹,

Սակայն այս հարցում ոչ բոլորն էին համամիտ Ստալինի հետ: 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն ուղղված զեկուցադրում Գ. Չիչերինը նշում է, որ պետք է հետ պահել թուրքերին Վրաստանի վրա հարձակվելուց, «մանավանդ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: Վերջինս ստիպում է շատ ավելի զգույշ լինել Անտանտի նկատմամբ»¹²: Սրանից մի քանի օր անց, դեկտեմբերի 6-ին, տեղեկանալով այն մասին, որ Կենտկոմը որոշել է խորհրդային միջնորդ Պ. Մդիվանու (Բուդու)՝ միջոցով հայտնել թուրքերին, որ Ռուսաստանը դեմ չի լինի «Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում թուրքերի իշխանության հաստատմանը», Չիչերինը նշում է, որ դա «կնշանակի պատերազմ Թուրքիայի և Վրաստանի միջև, ինչն իր հերթին կհանդեպնի Բաթումի անխուսափելի գրավմանը. թուրքերի կողմից»: Խորհրդային Ռուսաստանի արտոտրոծոդկոմը Կենտկոմի առջև համառորեն պնդում է թույլ շտալ թուրքերին զրավել Բաթումը և «հետաձգել Ախալցխայի և Ախալքալաքի հարցի վերը նշված լուծումը»¹³:

Ինչպես ժամանակին Հայաստանի, այնպես էլ Վրաստանի խորհրդայնացման նախաձեռնությունը շտապում է իր ձեռքը վերցնել Բաթում տեղակայվող ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն Գ. Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին Օրջոնիկիձեն ծածկագիր է ուղարկում Մոսկվա՝ Վ. Լենինին, ուր նշում է, որ Կովկասյան բյուրոյի խորհրդակցությունը, որին, բացի բյուրոյի անդամներ Ստասովայից, Նարիմանովից, Մդիվանուց և իրենից, ներկա էին նաև էլիավան, Լեգրանը, Ստարկը, Հեկկերը և այլք, «միաձայն և գաղտնի կերպով որոշել է լուսաբացին

11 22 ՀրկԿ ԿՊԱ միկրոժապավենների հավաքածու № 1, գ. 2, թ. 142:

12 Նույն տեղում, գ. 7, թ. 21:

13 Նույն տեղում, թ. 23:

անցնել Վրաստանի սահմանը, ամեն ինչ նախապատրաստված է»¹⁴։ Սակայն Վ. Լենինը և Ռուսաստանի Ռազմական գործերի ժողովում Լ. Տրոցկին զսպում են նրանց, պատասխանելով, որ «դա արմատապես հակասում է Կենտկոմի որոշմանը և կարող է ունենալ ողբերգական հետևանքներ։ Կտրականապես պահանջում ենք դադարեցնել որոշման իրագործումը և շեղյալ հայտարարել այն»։ Այս կարգադրությունն Օրջոնիկիձեի կողմից ընդունվում է ի կատարում¹⁵։

Սակայն դրանից շատ շանցած, 1921 թ. հունվարի 2-ին, ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի անդամներ Գ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Կիրովը «Նիստ գաղտնի» զեկուցագիր են ուղարկում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի բոլոր անդամներին, որում ներկայացնում են Վրաստանի խորհրդայնացման դրդապատճառները և անհրաժեշտությունը։ Ըստ Օրջոնիկիձեի և Կիրովի դրանք էին. Վրաստանը «Կովկասում հանդիսանում է հակահեղափոխության բազա», աջակցելով և կազմակերպելով՝ ապստամբություններ Հյուսիսային Կովկասում և Ադրբեջանում՝ «վարկաբեկում է մեզ մուսուլմանների աչքում», «խորհրդային Հայաստանը առանց խորհրդային Վրաստանի փաստորեն մնում է՝ ավելի շատ Թուրքիայի, քան մեր ազդեցության տակ», «Անդրկովկասում ստեղծված իրագրությունը ստիպում է մեզ Ադրբեջանում պահել շոշափելի ռազմական ուժեր, ինչը ցանկալի չէ բնակչության և վնասակար է զորամիավորումների համար» և այլն։ Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հուշում են, որ Վրաստանի խորհրդայնացումով ամուր կպահենք Հյուսիսային Կովկասը և ամբողջ Անդրկովկասը, եթե գրավենք Բաթումը, Անտանտը, որը ներկայումս շղնի մեզ դիմակայելու համար բավարար ուժեր, կզրկվի հարավում վերջին հենակետից մեր դեմ։ Վերջում նրանք տեղեկացնում են, որ Վրաստանը ներսից խորհրդայնացնելու հույսեր չկան, որ առանց իրենց օգնության դա

14 Նույն տեղում, գ. 2, թ. 189.

15 Նույն տեղում։

հնարավոր չէ: Իսկ «վրացական գործերին մեր միջամտության համար պատրվակներ կան, դրա համար հարկավոր չէրացեիրաց հարձակվել Վրաստանի վրա, հնարավորություններ կան շարժումներ առաջացնել Աբխազիայում, Աջարիայում, ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ, ՈՐՏԵՂ ԴՐԱ ՀԱՄԱՐ ՀՈՂ ԿԱ, ԱՅԴ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ ՄԵՋ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ՕԳՆԵԼ ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (ընդգծումը մերն է—Կ. Խ.), և հնարավոր է այնպիսի իրադրություն, ըստ որի մենք կներկայանանք քայքայվող և դեպի անիշխանությունը գլորվող Վրաստանի փրկարար»: Զեկուցագիրն ավարտվում է Վրաստանի խորհրդայնացման կոչով, որի վերաբերյալ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն բազմիցս ներկայացրել է իր միաձայն որոշումները¹⁶:

Քննարկելով զեկուցագիրը, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումր, Վ. Լենինի մասնակցությամբ, 1921 թ. հունվարի 12-ին մերժում է այն, խորհուրդ տալով խստորեն հետևել հարցի վերաբերյալ Կենտկոմի նախկին որոշումներին¹⁷:

Ինչպես երևում է Օրոշոնիկիձեի և Կիրովի զեկուցագրից, Վրաստանի խորհրդայնացման գործում ակնկալվում էր Թուրքիայի և Հայաստանի աջակցությունը: Ծիշտ գնահատելով ստեղծված միջազգային իրավիճակը և հասկանալով, որ Թուրքիայի և Վրաստանի միջև պատերազմը հղի է ծանր հետևանքներով, խորհրդային իշխանությունները նպատակահարմար են գտնում Վրաստանի խորհրդայնացման գործում հենվել Խորհրդային Հայաստանի վրա:

Վրացական կառավարությունը սկզբունքորեն դեմ չէր ՌՍՖՖՀ մասնակցությանը հայ-վրացական նախատեսվող բանակցություններին: Նա ելնում էր այն նկատառումներից, որ մայիսի 7-ի ռուս-վրացական համաձայնությամբ չեզոք գոտին, որպես նախկին Քիֆլիսի նահանգի մաս, ճանաչվում էր Վրաստանի կազմում: «Դրանով էլ մեծ շահով բացատրը-

16 Նույն տեղում, գ. 3, թ. 1—2:

17 Նույն տեղում, թ. 3:

վում է, իհարկե, ինչպես (Վրաստանի—Կ. Խ.) համաձայնությունը ՌՍՖՖՍՀ-ի մասնակցությանը կոնֆերանսին, այնպես էլ այն, որ այդ կոնֆերանսը Սաբախտարաշվիլին խնդրում է հնարավորին շափ շուտ անցկացնել»,—հայտնում էր 1921 թ. հունվարի 17-ին Խորհրդային Հայաստանի արտգործոցը կոմիտեին Վրաստանում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Շահվերդյանը, նշելով, որ վրացական կառավարութայունը իր գործերը երբեք հեշտությամբ դուրս չի բերի շեզոք գոտուց¹⁸:

Վրացական իշխանութայունները շտապելու պատճառներ իրոք որ ունեին՝ նրանց չէր կարող շանհանդատացնել Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքը հայ-վրացական տարածայնութայուններում կռու շեզոք դոտու հարցում, հատկապես այն դեպքում, երբ ըստ իրենց մոտ առկա տեղեկութայունների «Ադրբեջանում և Հայաստանում տեղաբաշխված խորհրդային զորքերը մտադրվում են առանց Մոսկվայի գիտութայան, Վրաստանի և Հայաստանի միջև Բորչալուի գավառում տարածքային վեճի պատրվակով, հարձակվել Վրաստանի վրա»¹⁹,—1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Սաբախտարաշվիլին հայտնում էր Մոսկվա՝ Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեին:

1921 թ. հունվարին Վրաստանի կառավարութայունը Մախարաձեի միջոցով ցանկութայուն էր հայտնում խորհրդային իշխանութայուններին շուտափույթ լուծել «Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև ձգձգվող տարածայնութայունները», հավաստելով իրենց անկեղծ մտադրութայունները՝ բարեկամական հարաբերութայուններ հաստատել երկու հանրապետութայունների միջև²⁰: Հունվարի 17-ին հետևում է Գ. Զիչերինի պատասխանը, ուր նա հայտնում է վրացական իշխանութայուններին, որ մինչ բարեկամական հարաբերութայուններ հաս-

18 ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 12, թ. 21:

19 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1158, թ. 8:

20 Նույն տեղում, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 320, թ. 1:

տատելը, նրանք պետք է կատարեն Ռուսաստանի մի շարք «պահանջներ», այդ թվում՝ «Վրաստանի վրայով դեպի Հայաստան ազատ տրանզիտի իրավունքը» և հայ-վրացական սահմանի որոշման բանակցություններին Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին մասնակցությունը²¹։

Այս ամենի մասին էր նշվում նաև Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Շեյնմանի՝ Վրաստանի կառավարությանը 1921 թ. հունվարի 21-ին ուղղված հայտագրում²²։

Չսպասելով Ռուսաստանի «պահանջներին» վրացական կողմի արձագանքներին, արդեն հունվարի 20-ին Գ. Զիչերինը նամակ է հղում Վ. Լենինին, նշելով, որ «Վրաստանն այնպես է շափն անցել, որ մենք կարող է կանգնած լինենք նրա խորհրդայնացման անհրաժեշտության առջև», «Եթե նրանք մերժեն մեր ներկայացրած պայմանագրային պահանջները, մեզ կմնա միայն ետ կանչել մեր միսիան։ Այդ դեպքում Խորհրդային Հայաստանը կենտրոն թախտի քմահաճույթին։ Անտանտն առանց հսկողության կհաստատվի Վրաստանում։ Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ այդպես խաղան մեզ հետ և խախտեն պայմանագիրը։ Հարկավոր է ամեն դեպքում հենց այժմ ընդունել նախապատրաստական միջոցներ։ Բայց հարկ է հաշվի առնել նաև, որ մեր անվրտանգությունը և հեղինակությունը կպահանջեն այդ թարախապալարի ոչնչացումը»²³։ 1921 թ. հունվարի 24-ին Ստալինը Կենտկոմի անդամներին «առաջարկում է հավանություն տալ ընկեր Զիչերինի գծին Վրաստանի հարցում» և «հրահանգել ընկեր Օրջոնիկիձեին Վրաստանի ՀԱՅՏՏԻ ՇՂԲ-ՋԱՆՆԵՐՈՒՄ (ընդգծումը մերն է—Կ. Խ.) ապստամբական ելույթներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին»²⁴։

21 Նույն տեղում, թ. 1—4։

22 РСФСР и ГДР, их взаимоотношения, НКВД, Гиз., 1922, с. 87.

23 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, հավաքածու № 1, գ. 7, թ. 29,

24 Նույն տեղում, գ. 3, թ. 16։

Պարզ է, որ խոսքն առաջին հերթին վերաբերում էր իռու-
շեկոթ գոտու շրջանի մասին (որը, սակայն, Վրաստան չէր,
այլ միայն բռնագրավված էր նրա զորքերով):

Այսպիսով, եթե Հայաստանը խորհրդայնացնելու գոր-
ծում Ռուսաստանը հենվեց խորհրդային Ադրբեջանի և քե-
մալական Թուրքիայի վրա, ապա Վրաստանի դեպքում նա
օգտագործելու էր նաև հայկական գործոնը:

Թեև ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշ անդամներ՝ Տրոցկին, Կա-
մենեբը, Կրեստինսկին, առաջարկում էին մի քանի օրով հե-
տաձգել Ստալինի «առաջարկությունների» քննարկումը,
բայց Վ. Լենինի պնդմամբ 1921 թ. հունվարի 26-ին ՌԿ(Բ)Կ
Կենտկոմի պլենումը քննարկում է դրանք և ընդունում բա-
նաձև Զիչերինի և Ստալինի «առաջարկությունների» ոգով:
Բանաձևը, որի նախագիծը գրել էր անձամբ Լենինը, «հրա-
հանգում էր Հանրապետության Ռազմհեղխորհրդին և Կով-
կասյան ռազմաճակատին, անհրաժեշտության դեպքում,
նախապատրաստվել Վրաստանի հետ պատերազմի»²⁶:

Վրաստանի խորհրդայնացումը սկսելու ազդանշան էր
հանդիսանալու իռու գյուղացիության ապստամբությունը
վրացական բռնագրավման դեմ: Այն կազմակերպելու նա-
խապատրաստական աշխատանքները ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան
բյուրոն, 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհուրդը և ՀՍԽՀ իշխա-
նությունները սկսել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից
անմիջապես հետո: Ինչպես նշում էր 1921 թ. դեկտեմբերի
3-ի իր զեկուցագրում ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի անդամ-
ներին իռու ապստամբության մասին Հ. Լազյանը, «Այդ
ժամանակից ամբողջ գոտին ծածկվում է մեր կուսակցու-
թյան ընդհատակյա կազմակերպությունների և հեղկոմների
խիտ ցանցով», որովհետև «ընկ. ընկ. Օրջոնիկիձեի և Լեզ-
րանի նախաձեռնությամբ որոշվել էր գոտում ապստամբու-
թյան գործը կատարել ՀԿԿ Կենտկոմի անունից»²⁶:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 17—18:

²⁸ Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 90—91: Զեկուցագիրը տե՛ս նաև
ՀՀ ԶԲԿ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1309, թ. 1—15:

1920 թ. դեկտեմբերի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում է «չեզոք գոտում ուժեղացնել կուսակցական-քաղաքական աշխատանքը» և որպես պատասխանատու է նշանակում Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների մասնակից, Հայաստանի ռազմգործօղակամի տեղակալ և ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի քաղվարչության պետ Հովսեփ Լազյանին²⁷։ Վերջինս նշում էր, որ դա որոշվել է «Լեդրանի պնդումով»²⁸։ 1920 թ. դեկտեմբերի վերջին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կողմից նա նշանակվում է «Լոռու աշխատավորների զինված ապստամբության շտաբի պետ»²⁹։ Շտաբին կից ստեղծվում է Ղարաքիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) հատուկ նշանակության ջոկատ կամ պարտիզանական ղունդ։

Շտաբի գործունեությունը չէր սահմանափակվելու միայն շեզոք գոտու ազատազրման հարցերով, այն ավելի մեծ շրջանակներ էր ընդգրկում, որովհետև, ինչպես նշում էր Հ. Լազյանը, «Երևանից ստացված հաղորդման համաձայն գոտու ազատագրման հարցն արգեն կապվում էր ամբողջ Վրաստանի խորհրդայնացման հետ, մենք ընդհանուր հետախուզություն սկսեցինք ամբողջ Վրաստանում»³⁰։

Հունվարի 25-ին Լազյանին Բաքվից տեղեկացնում են, որ «շտաբը ենթարկվելու է 11-րդ բանակին» և «ապստամբությունը լինելու է Վրաստանի խորհրդայնացման սկիզբը»։ Դա մեծ ոգևորություն է առաջ բերում ապստամբների մեջ, որովհետև դրանով «ապահովվելու էր Կարմիր բանակի օգնությունը»³¹։ Ապստամբության կազմակերպման աշխատանքին ժանոթանալու և նրա սկսման հրամանը տալու համար փետրվարի սկզբներին Ղարաքիլիսա են ժամանում 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերը և Ռազմհեղխորհրդի

27 Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 80։

28 Նույն տեղում, էջ 91։

29 Նույն տեղում, էջ 372։

30 Նույն տեղում, էջ 94։

31 Նույն տեղում, էջ 96։

անդամ Վեսնիկը: Նրանք Լազյանի խնդրանքով, իբրև օգնութիւն ապստամբներին, տրամադրում են 300 հոգուց բաղկացած ռուսական գումարտակ⁸²:

Ավարտելով նախապատրաստական աշխատանքները, Լազյանի շտաբը փետրվարի 8-ին 11-րդ բանակի հրամանատարութիւնից հրաման է ստանում «չեզոք գոտում ապրատամբութիւնը սկսել փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը»⁸³: Որոշված «գիշերվա ժամը ուղիղ երկուսին ամբողջ գոտում սկսվում է ապստամբութիւն» (այգ օրը ընտրված էր ոչ պատահական. լրանում էր նոյեմբերի 13-ի հայ-վրացական համաձայնագրով. որոշված վրացական զորքերի այնտեղ գտնվելու հռամսյա ժամկետը), որի հաջողութիւնը կախված էր Շահալիի երկաթուղային կամրջի ականազերծումից և գրավումից, որովհետև դրա պայթեցումը ոչ միայն Հայաստանին երկար ժամանակով կզրկեր Թիֆլիս—Կարս—Երևան—Ջուլֆա երկաթգծից օգտվելու հնարավորութիւնից, այլև կվտանգեր ապստամբութեան հաջողութիւնը և մեծապես կխոչընդոտեր Վրաստանի խորհրդայնացման գործին: Շահալիի կամրջի անվտանգ գրավումը մեծ հաջողութեամբ իրականացնում են հայ պարտիզանները Ա. Ստեփանյանի գլխավորութեամբ:

Անցնելով բարեհաջող հարձակման, ապստամբների շտաբը փետրվարի 12-ին դիմում է 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին՝ խնդրելով ռազմական օգնութիւն ցույց տալ ապստամբներին⁸⁴, «Ենթոյա հերոսական պայքարի հետևանքով ամբողջ չեզոք գոտին գրավված է կարմիր ապստամբների կողմից»⁸⁵,—1921 թ. փետրվարի 15-ին հեռագրում էր Հ. Լազյանը Բաբու՝ 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին և Երևան՝ ՀՍԽՀ իշխանութիւններին:

82 Նույն տեղում, էջ 97:

83 Նույն տեղում, էջ 98:

84 Նույն տեղում, էջ 100:

85 Նույն տեղում, էջ 88:

Սակայն սա դեռ գործի կեսն էր: Խորհրդային իշխանությունների համար կարևորը Վրաստանի խորհրդայնացման հաջողությունն էր: 1921 թ. փետրվարի 6-ի հեռագրում Լենինին Օրջոնիկիձեն համոզում էր հավանություն տալ թույլատրել և աջակցել զինված ապստամբությանը Վրաստանում: Փետրվարի 14-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն հաստատում է 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին ուղղված հեռագրի տեքստը, ըստ որի թույլատրվում էր օգնություն ցույց տալ ապստամբներին: Փետրվարի 15-ին քաղբյուրոն հաստատում է նաև երկրորդ հեռագրի տեքստը, նշելով 11-րդ բանակի զորամասերի ռազմական գործողությունների քաղաքական բնույթը⁸⁶:

Թեև ՌՍՖՍՀ իշխանություններն արդեն որոշել էին Վրաստանի ճակատագիրը, սակայն Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Մախարաձեի՝ փետրվարի 12-ի այն հարցադրմանը, թե Ռուսաստանի իշխանություններն ի՞նչ տեսակետ ունեն շեղոք գոտում տեղի ունեցող դեպքերի կապակցությամբ և «ի՞նչ միջոցներ է ընդունել ռուսական կառավարությունը դրանք կանխելու համար» և արդյո՞ք «ռուսական կառավարությունը համերաշխ է Վրաստանի վրա հարձակվող կողմի նման գործելակերպի հետ»⁸⁷, Գ. Չիչերինը փետրվարի 14-ին պատասխանում է, որ հարձակողական գործողությունները մեր բանակին վերագրելը «չի համապատասխանում իրականությանը», ավելացնելով, որ այդ դեպքերի հետևանքները «բացառապես ընկնում են Ձեր կառավարության պատասխանատվության վրա»⁸⁸: Բայց, քանի որ նման պատասխանը չբավարարեց վրացական կառավարությանը, Չիչերինը փետրվարի 18-ին ավելացնում է, որ ռուսական կառավարությունը այնուամենայնիվ դեռ չի կորց-

86 *SL*՝ *Таурян И. XI Красная Армия в борьбе за установление и упрочение Советской власти в Армении, Ереван, 1971, с. 186—187:*

87 *22 ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 335, թ. 1—2:*

88 *Նույն տեղում, թ. 3:*

քել հույսերը, որ հայ-վրացական միջադեպը կլուծվի «խաղաղ ճանապարհով» և պատրաստ է միջնորդել կողմերի միջև³⁹;

Սակայն ի՞նչ միջնորդության մասին էր խոսքը, երբ այդ «միջադեպը» լուկ «պատրվակ» և ազդանշան էր ամբողջ Վրաստանում «բանվորա-գյուղացիական թխած ապրտամբության», որի նախապատրաստումը և իրականացումը կատարվում էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի անմիջական և գործուն ղեկավարությամբ:

1921 թ. փետրվարի 17-ին Հ. Լազյանը հեռագրում է 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին, Երևան և Մոսկվա. «Ապստամբական շարժման ալիքը անկասելի գրոհով Լոռուց անցել է Վրաստանի խորքը, շարժվում է դեպի Քիֆլիս» և «Ռուսաստանի Կարմիր բանակը պարտավոր է իր պողպատե ջոկատները միացնել ապստամբների տողաններին»⁴⁰ այդ «հույսով դեպի հյուսիս է նայում ապստամբ Վրաստանը»⁴⁰:

Ընդառաջելով այս կոչին, 11-րդ բանակի հրամանատարությունը նույն օրը հրաման է արձակում «Վրաստանի դեմ քնդհանուր հարձակման մասին»: 1921 թ. փետրվարի 16-ին նման կոչով Կարմիր բանակին արդեն դիմել էր Բորչալուի գավառի Շուլավեր գյուղում կազմակերպված Վրաստանի Հեղկոմը, որը Վրաստանը հայտարարել էր Խորհրդային հանրապետություն⁴¹:

Ազատագրելով Լոռին, Հայկական հատուկ նշանակության ջոկատը և Լոռու պարտիզանական գունդը 11-րդ բանակի զորամասերի հետ միասին՝ 18-րդ հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար Պ. Կուրիչկոյի հրամանատարությամբ, Բորչալուի գավառի վրայով մտնում են Վրաստան

39 նույն տեղում: գ. 339, թ. 1—3:

40 Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 88—89:

41 Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921), Тбилиси, 1958, с. 659.

և հետապնդելով վրացական զորքերին, հասնում մինչև Թիֆլիս: 1921 թ. փետրվարի 25—26-ին ամբողջ Վրաստանը խորհրդայնացվում է:

Այսպիսով, 1921 թ. փետրվարի վերջին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները խախտելով 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագիրը, որով ճանաչել էին Վրաստանի անկախությունը, ռազմական միջամտությամբ խորհրդայնացրեցին Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետությունը:

Լոռու շեզոք գոտու ազատագրումը և Վրաստանի խորհրդայնացումը մեծ նշանակություն ունեին խորհրդային երկու հանրապետությունների համար: Ինչպես 1921 թ. օգոստոսի 12-ին Թիֆլիսում անցկացված Երկրային կուսակցական խորհրդակցությունում նշում էր Գ. Օրջոնիկիձեն, մենշևիկների ջախջախումը Վրաստանում ռեանդեց հակահեղափոխության բազան և Դաղստանում, և Հայաստանում, և ընդհանրապես՝ ամբողջ հարավ-ռուսական հակահեղափոխության⁴², դրանով իսկ ամրապնդելով խորհրդային իշխանության դիրքերն ամբողջ Կովկասում և Անդրկովկասում:

Ինչ վերաբերվում է Խորհրդային Հայաստանին, ապա նա ոչ միայն իրեն վերադարձրեց հայկական տարածքների կարևորագույն մասերից մեկը, այլև կանխեց դրան հարող բնակավայրերի հնարավոր կորուստը ևս: Վրաստանի խորհրդայնացումը նույնպես մեծ նշանակություն ուներ Հայաստանի համար, նախ դեպի Հայաստան հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակման տեսակետից և ամենագլխավորը՝ եթե Վրաստանում իշխանության գլուխ մնային մենշևիկները, ապա բավականին կսրվեին հայ-վրացական հարաբերությունները, որոնք Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո արդեն իսկ լարված էին:

42 ՀՀ 24ԹՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 382, թ. 9.

Նկարագրելով Լոռու ապստամբության օրերին Թիֆլիսում տիրող իրադրությունը, հայ պատմաբան Լեոն խոստովանում էր, «որ անհնարին չէր այս տեսակ մթնոլորտի մեջ նաև հայկական կոտորածը» և հիացմունքով նշում էր, որ այս ամենին վերջ տվեց Վրաստանի խորհրդայնացումը⁴³։

Եթե խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների համար չեզոք գոտու ապստամբությունը կարևորվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հեռանկարներով, ապա Լոռու ազատագրման և «խորհրդայնացման գաղափարը նրա բնակչության միահամուռ ցանկությունն էր» և, ինչպես նշում էր Հ. Լազյանը, «Ապստամբության ամբողջ ժամանակամիջոցում նրանք թույլ չեն տվել ոչ մի դավաճանություն, ոչ մի անախորժ դեպք»⁴⁴։

Ինչպես Լոռու չեզոք գոտու, այնպես էլ Ախալքալաքի և Նրամի վիճելի շրջանների՝ խորհրդային Հայաստանին կամ Վրաստանին միացնելու հարցը իր իրավական ձևակերպումը ստացավ 1921 թ. երկրորդ կեսին։

1921 թ. հուլիսի 7-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը, Ստալինի, խորհրդային Հայաստանի և Վրաստանի արտոդորժոզկոմներ Մոսկվայի և Սվանիձեի մասնակցությամբ, որոշում է Լոռու ամբողջ չեզոք գոտին միացնել խորհրդային Հայաստանին, իսկ Ախալքալաքի և Նրամի շրջանների հարցը փոխանցել Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քննարկմանը⁴⁵։

1921 թ. հուլիսի 16-ին Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը հաստատում է Կովկասյան բյուրոյի որոշումը՝ Լոռու չեզոք գոտու մասին, իսկ ինչ վերաբերվում է Ախալքալաքի և Նրամի շրջաններին, ապա, ելնելով Թիֆլիսի հետ այդ շրջանների «ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական»

43 Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 461։

44 Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 103։

45 ՀՀ ՀՐԿՓ ԿԳԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 47, թ. 8։

կապվածութեան նկատառումներին», որոշում է մերժել դրանց զիջումը Հայաստանին⁴⁶։

1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմիսորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանին Թիֆլիսում ստորագրում են Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանի մասին որոշում, ըստ որի ամբողջ Լոռին մնում է ՀՍԽՀ-ի, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի շրջանները՝ Վրաստանի կազմում⁴⁷։

46 Տե՛ս Խարմանդարյան Ս. Լենին և становление Закавказской федерации (1921—1923), Ереван, 1969, с. 110.

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111։

Сергей АНАНЯН

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ФРАНЦИИ В 20-е ГОДЫ ХХ ВЕКА

Западноармянская культура, с центром в г. Константинополе, оборвавшаяся в 1915 году, пыталась возродиться в том же месте в 1918—1922 годах. Однако, из-за начавшегося в Турции кемальского террора, ей не суждено было здесь вновь запустить глубокие корни. Последующие двадцатые годы явились периодом ее перерастания в культуру диаспоры, на подобие перерастания восточноармянской культуры в культуру Советской Армении. Она получила свое бурное развитие в двух основных центрах — на Ближнем Востоке и во Франции. В этих местах образовались благодатные творческие микроклиматы, и живущая здесь интеллигенция предопределяла дальнейший ход литературы и искусства всей диаспоры, хотя были определенные движения и на Балканах, и в США, и в странах Латинской Америки.

С начала двадцатых годов развитие культурной жизни армянской общины Франции проходило под сильным влиянием политических воззрений. Сам этот факт — бесспорно негативен, но его не могли избежать даже в странах со стабильным государственным устройством. Ситуация же с армянской общиной Франции была совсем иной. Находясь на стадии становления и

самоутверждения, она должна была сплотить, сконцентрировать все свои силы и возможности (будь то экономические, политические или интеллектуальные), поскольку любой проделанный ею шаг мог иметь судьбоносное значение: «...Необходимо сделать так, чтобы французское правительство не могло указать ни на одно событие, ни на одно частное деяние, которое могло дать повод сомневаться в законопослушности и благопристойности армянской общины...»¹. Вот почему сильная политизированность, как продукт неустойчивого материального и духовного состояния общины, был так естествен для всех сторон ее жизни, вот почему она принимала непосредственное и осязаемое участие в формировании и развитии общественного сознания зарубежных армян.

Однако влияние политических идеологий на культурную жизнь общины, вследствие все той же уникальности ее положения, оказало двойное негативное влияние. поскольку сопровождалось отчуждением и забвением деятелей и целых явлений в культуре и искусстве. Немаловажную роль в этом играли власти Армении, ведущие политику классового расслоения, которая в культурной области проявлялась в виде отрицания, нигилистического, вульгарного (данное выражение дается как литературный термин) отношения ко всему немарксистскому «культурному наследию» и «литературным ценностям». Благодаря традиционно-склокнической природе взаимоотношений армянских политических партий и вышеназванной позиции властей Советской Армении в политической жизни общины (с точки зрения решения насущных проблем колонии) царил отчаяваю-

¹ Тер-Мовсес. Единственное стремление армянских колоний. Париж, 1935, с. 91.

щий хаос или, говоря иными словами, преобладал дух разобщенности, резкой поляризации различных политических воззрений. Следствием проникновения этого духа в область литературы и искусства было то, что в оценке культурного явления приоритетное место отдавалось не столько действительным ее ценностям, сколько политической ориентации творившего его человека. К примеру, прокоммунистическая газета «Ереван» критиковала хор «Сипан» (он был организован при активном участии партии дашнакцутюн) за то, что он дашнакский и конечно же «плохо пел». Не случайно парижский «Арагац» по этому поводу задается вопросом: «Неужели член дашнакской партии или коммунист поют по-разному песни Комитаса»².

Однако, несмотря и даже вопреки создавшейся ситуации, культурная жизнь армянской колонии Франции находилась на подъеме и из своих «недр» дала немало значительных фигур для армянской и мировой культуры. Не удивительно, что именно они явились «голубями мира», постоянно ратующими за единство, сплоченность, сотрудничество и установление крепких связей с Советской Арменией. Одними из них являлись музыковеды Григор Сюни и Г. Меграбян, которые в конце 1923 года в армяноязычной прессе Америки выступили с совместным призывом, который перепечатался в прессе многих армянских общин: «...Необходимо, чтобы армянские искусствоведы, которые не имеют существенных отношений с армянскими политическими течениями и с религиозными пристрастиями, смогли выступить совместными усилиями, служа и искусству, и... общине, и своему собственному имени

² Арагац, № 9, 1 мая 1926, 10; Даллакян К. Очерки истории зарубежной армянской общественной мысли. Ереван, 1994, с. 346.

и положению. ...Наша цель... послужить примером для других и показать, что посредством мирного сотрудничества можно добиться более существенных результатов»³.

Развитие литературы и искусства во Франции прошло два качественно отличающихся друг от друга этапа. В начальный период иммигрантской жизни в армянской среде Франции (как и во всех других армянских колониях) преобладал дух скептицизма. Армянский интеллигент был оторван от народа, а его произведения не являлись (а если и являлись, то крайне недостаточно) отражением той новой жизни, в которой жил его народ. Плеяда поэтов, писателей и т. д. нового поколения, которые вступили на арену в двадцатые годы или чуть раньше — в годы войны, чем, собственно говоря, начинается период становления литературы и искусства армянской диаспоры, находилась в тяжелом душевном состоянии: «Это поколение несло в себе психологию неприкаянного человека, потерявшего родину и оказавшегося на чужбине, психологию человека, не имеющего определенных чувств, недальновидного, ничему не верящего или верящего всему, страдающего и разочаровывающегося... Чувство одиночества и покинутости питалось как от великого горя, так и от неумения (неспособности) трезвым взглядом оценить продиктованную ситуацию, от идейной нечеткости взгляда. По этой же причине жизнеутверждающая сила ее (т. е. литературы и искусства. — Прим. автора) была слабой, не звучалась и не имела широкой аудитории...»⁴.

Действительно, большинство исследователей считало эти годы годами «немоты» литературы и искусства

³ История армянского народа, т. VII, Ереван, 1967, с. 600.

⁴ См.: Зарубежная армянская поэзия. Ереван, 1981, с. 14.

ва⁵. Одни из известных литературоведов того времени Оганес Авагян считал, что в 20-х годах, когда социальные трудности заставляли всем видам общественной мысли мобилизоваться и оказывать непосредственную и незамедлительную помощь народу, невозможно было чтобы создавалась какая-либо литература со значительным художественным значением⁶. В статье «Эхо Парижа» М. Давид-Бек пишет: «...Армянская литература, также имевшая большие потери в годы неопишемого кошмара, находится в предсмертном состоянии...»⁷.

Однако, несмотря на то, что период, о котором идет речь, не был ознаменован более или менее значительными достижениями, он стал чрезвычайно важным этапом для дальнейшего становления и развития литературы и искусства западноармянских колоний. Ведь именно тогда, в процессе теоретических споров и баталий в прессе, публичных выступлениях и т. д., закладывалась основа дальнейшего его развития. Кажущийся период застоя, по нашему мнению, был периодом «оглядки», адаптации, ведь новая культура диаспоры должна была состояться не на пустом месте, а на глубоких традициях западноармянской культуры, а так-

⁵ Однако было много и тех, которые уже тогда видели здесь первые зачатки и стремились поощрять их. Например, А. Чопяни, в 1926 году, в парижском «Арагац»-е в большой статье под заголовком «Наша литература» пытается доказать, что, наоборот, существует полнокровная армянская литературная жизнь (см. К. Даллакян. Очерки истории..., с. 252). Таких же взглядов придерживался и редактор ~~специализированного~~ бухарестского журнала «Навасард» — О. Сируни (см.: «Навасард», т. I, № 5 . 1924. с. 113).

⁶ См.: Всеобщий ежегодник, 1922, с. 106.

⁷ См.: Эхо Парижа, 1922, с. 4.

же благодаря новым творениям мастеров «старой»⁸ закалки. К примеру, много ярких фигур западноармянского театрального искусства, сосредоточившись в Париже (Трдат Ншанян, Арташес Гмбетян, Элиз Гован, Арман Котикян, Ваграм Сватчян и др.), перенесли сюда свой артистический стиль, восприятие сцены, репертуар. По этой причине здешний театр, на заре своего развития, в себя вобрал разные сценические направления, традиции и стили, восточноармянский и западноармянский языки и т. д.

Как бы то ни было, иллюзорность, неопределенность ситуации в армянской общественной жизни были характерны только для первых послевоенных лет и явились продуктом долозаннского периода, полного «сладкими» политическими обещаниями международной дипломатии.

Итоги чисто политического события — Лозаннской конференции — оказали решающее воздействие на армянскую общественно-политическую мысль того периода и ознаменовали начало второго этапа в ее развитии. Очевидное было «горьким», но и отрезвляющим. Постепенно рассеивающийся идеологический «туман» позволил трезво оценить создавшуюся ситуацию. Стало ясно, что для подавляющего большинства беженцев-армян нет больше дороги назад, нет дороги на родину. Тут не было сомнений. Не было сомнений и в том, что после геноцида для получившей новое развитие армянской общины Франции, наряду с образовательными структурами, был злободневен и вопрос о поднятии на должный уровень своей литературной жизни. Но вот

⁸ К числу мастеров «старой» закалки, находящихся во Франции, можно отнести Т. Камсаракана, А. Чопаняна, К. Заряна, Р. Ворберяна и т. д.

какими должны быть литература и искусство армян на чужбине — сугубо национальными, пропагандирующими устои, ценности, мировосприятие отцов и дедов, с элементами нетерпимости ко всякому новому, национальными по сути, но жизнеутверждающими, с чертами той действительности, в которой они жили, или рыночными, соответствующими тем «веяниям», которые доминировали в окружающем обществе?

Было совершенно ясно, что армяне, лишённые родины, не могли продолжать существование только и только тридцатиями своей родины. Не годилось и неустанное оплакивание «горькой народной доли» или самобичевание по поводу обрушившихся на народ несчастий. В зарубежной армянской прессе часто слышались критические выступления по поводу ряда театральных представлений, когда «смысл ряда представлений был лишь в том, чтобы сконцентрировать на одном месте все трагическое и горькое на Земном шаре и вызвать обильные слезы у группы зрителей»⁹. По мнению журнала, не это является целью театра и не стоит «так утомлять воображение» ради того, чтобы вызвать слезы на глазах у людей. Недопустимо, когда «попы, забившись в угол, питаются старыми воспоминаниями или довольствуются залатывнием новых слов на изношенные, изжеванные песни»¹⁰.

В двадцатые годы XX века во Франции были чрезвычайно популярны взгляды Ромена Роллана, касающиеся того, каким должен быть народный театр, его место в жизни общества. Они сходились в трех основ-

⁹ См.: Нор шаржум, 1923, см. 326 (см.: *Даллакян К. Очерки истории...*, с. 252—270).

¹⁰ См.: Навасард (Бухарест), т. 1, 1924, с. 113 (см.: *Даллакян К. Очерки истории...*, с. 252—270).

ных постулатах: 1 — театр должен быть «успокаивающим». Т. е. он должен дарить физическое и душевное спокойствие уставшему труженику, не быть политизированным, чтобы в лишней раз не взбудораживать умы простых людей теми проблемами, которые занимают властей. Должен не нравоучительствовать, а создавать возможность, чтобы зритель думал и действовал самостоятельно; 2 — театр должен быть источником физической и умственной мощи и смелости; 3 — и светом познания. Нетрудно, однако, заметить, что если для народа Франции-победительницы «умиротворяющее» воздействие театра было, может быть, необходимо, то для армянского труженика Франции начала двадцатых годов XX века, который с великими трудностями, ценой громадных усилий добивался права трудиться, оно было по крайней мере неприемлемо.

Ряд армянских поэтов, также под влиянием французской действительности, несли в себе отпечаток противоположных идей и мировоззрений. Например, в произведениях живущих в Париже Вазгена Шушаняна, Никогоса Сарафяна, Бюзанда Топаляна, Гегама Атмаджяна (А. Сема), Мисака Манушяна и т. д. центральное место занимает рабочий, его политическая активность и участие в социальной борьбе, где ясно слышатся нотки революционности.

Однако было распространено мнение, «что наше горе вполне достаточно, чтобы к нему приплюсовать еще и чужое» и противилось «рыночным» отношениям в литературе и искусстве: «Мы против применения «законов и запросов рынка» по отношению к нашим письмам и книгам — так как они являются основным стимулом, если не условием национального самосохранения». Следовательно, литература и искусство

¹¹ См.: Арагац, № 5, 1 марта 1926, с. 1.

должны были помочь армянским беженцам в «эпоху» отчаяния, разочарованности и паники, чтобы те малопомалу вышли из создавшейся ситуации и осознали свое новое качество и смысл своего бытия — факт рассеянности по всему миру, найти и указать пути, обеспечивающие сохранение его национального лица. Многие понимали, что интеллигенция должна быстро определить пути выхода из кризисного состояния, вырваться вперед и увлечь за собой массы, что, возрождая искусство, они практически спасают свой народ: «... Нужно спасать армянскую литературу, вселяя туда новый дух, новое направление, новую живую и кипучую кровь..., ясно осознавая, что без литературы не может быть ни нации, ни национальных признаков...»¹². Эти взгляды и стали основополагающими для всего дальнейшего развития армянской литературы и искусства армянской колонии и усиленно пропагандировались в издававшемся в Париже, с 1928 года, литературном, художественно-научном ежемесячнике «Цолк» («Луч»), литературном, художественном и научном журнале «Арагац», в органе АРП дашнакцутюн — национальной, политической и литературной газете «Арач» и т. д. В 1923 году был основан «Союз армянских писателей Франции», который с самого же начала своего существования вообрал в себя всю элиту интеллигенции армянской общины Франции. В него входили такие замечательные писатели Франции, как Аршак Чопанян (первый председатель новообразованного союза), Левон Чормисян, Зарей Ворбуни, Вазген Шушанян, Шаан Шахнур, Гегам Ахмаджян (Сема), Бюзанд Топалян и др. З. Ворбуни, П. Зароян являлись редакторами литера-

¹² См.: Нор шаржум, 1923, с. 326 (см.: Даллакян К. Очерки истории..., с. 252).

турного ежемесячника «Нор аватк» («Новая вера»; 1924 г.).

В 1926 было организовано общество армянских искусствоведов «Ани», членами которого являлись художники Ш. Адамян, А. Алахазян, В. Махохян, Эдгар Шаин, скульптор А. Гюрджян.

Достойное место занимают в армянской и мировой культуре профессор Сватчян, проф. Ш. Тетейн, известный географ, картограф и видный общественный деятель (основатель армянской торговой палаты) З. Ханзатян, историк Н. Адонц, скульптор Д. Камсаракан, художники Л. Тутунджян, Шарт, Овсеп Пушман, Хачатрян, Шишмянян, Шабанян. Большой известностью в Париже пользовались режиссеры-искусствоведы Питоев и Балиев. Во Франции долгие годы проживали и творили Ав. Исаакян, Ал. Ширванзаде, Е. Кочар, С. Хачатурьян, М. Сарьян и др.

С конца двадцатых годов начинаются работы по созданию сети групп народной самодеятельности. Практически во всех значительных армянских общинах Франции действовали танцевальные коллективы. Свыше 20 девушек и молодых людей участвовали в хоре «Гохтан» города Лиона, организованном Петросом Петросяном¹³. На частых выступлениях перед армянской общественностью хор исполнял произведения Комитаса, Григора Сюни, Тиграняна. В городе Десин под руководством известного музыканта-скрипача А. Мелконяна в начале 1930 года была создана хоровая капелла «Комитас» (Groupe Choral Mixte „Comitas“), из 25 мужчин и женщин Десина и Лиона. Хор исполнял произведения армянских классиков. Армянская колония этого небольшого городка имела также свой

¹³ См.: Ежегодник армянских матерей. Лион, 1933, с. 104.

оркестр под названием «Арцнв» («Орел»), под управлением известного музыковеда из Константинополя — Жнрайра Хтнкеана¹⁴.

В распространении и популяризации армянской песни большая роль принадлежит ученикам Комитаса. В то время, когда великий музыкант страдал в одной из парижских психиатрических клиник, его учениками создавалась комитасовская комиссия, одной из целей которой являлись сбор и опубликование неизвестных произведений знаменитого учителя. В этом деле решающую роль играли В. Саргсян, Туматчян и Маргарит Бабаян. Последняя развернула чрезвычайно плодотворную музыкальную деятельность, часто выступала в прессе с армянскими и французскими статьями. В начале 30-х годов она основала музыкальные курсы, где брали уроки армянские дети. В первые двадцатые годы XX века из-за несформировавшихся еще мощных центристемительных сил внутри колоний, имеющих финансовых проблем и т. д. особенностью армянского театрального искусства диаспоры стало отсутствие постоянных трупп со своими устойчивыми репертуарами. Поэтому перед армянскими аудиториями выступали коллективы, организуемые путешествующими малыми группами из страны в страну специалистами, которые во время гастролей пополняли свои коллективы за счет местных сил, в основном любителей. Во Франции, например, подобной благодатной «почвой» для «путешествующих спецов» стала «Драматическая труппа парижских армян», которая в 1919 году возглавлялась выходящем из Западной Армении — Мкртычем Джананом (в труппу входили: Ваграм Сватчян, Левон Арут,

¹⁴ См.: там же, с. 104.

Арман Котикян, известная актриса-танцовщица А. Ога-
иян и рд.). В основе постановок лежали произведения
таких армянских классиков, как Ал. Ширванзаде, Ле-
вон Шант. В следующем году «Драматическая труппа
парижских армян» руководилась прибывшим из Кон-
стантинополя в Париж Т. Ншаняном. В конце 1923 го-
да, в Париж прибывают известные актеры А. Шахха-
туни и Элиз Пинеметчян, под руководством которых
делаются новые постановки, пользующиеся большим
успехом в общине. «Драматическая труппа парижских
армян» с большим успехом гастролировала по всем
городам и населенным пунктам страны со значитель-
ным армянским населением, а также перед армянской
аудиторией в Болгарии, Румынии, Греции, Бельгии,
Швейцарии и т. д.

Событием в культурной жизни армянской колонии
Франции стала организованная Анной Будагян труп-
па «Майрени бем» («Родная сцена»). В отличие от
прошлых театральных сезонов, в течение целого года,
она ставила исключительно самостоятельные пьесы,
среди которых «Намус» («Честь»), «Патви амар» («Из-
за чести») Ал. Ширванзаде и «Старые боги» Левона
Шапта. К сожалению, после одного театрального сезо-
на труппа распалась, после чего, до конца 20-х гг., не
появился ни один, более или менее устойчивый коллек-
тив актеров: начался долгий период индивидуальных
представлений прибывших сюда на короткий срок из
разных стран мира армянских трупп, актеров и актрис.

В культурной жизни общины велика была роль ар-
мянских общественно-благотворительных организаций
Франции. Под опекой Армянского благотворительного
общего союза в городе Лионе был организован хор
«Сипан», под управлением Арутюна Кулесереана. В

хоре участвовали свыше сорока девушек и парней¹⁵. Доброй традицией стало часто организуемое АБОС в рамках колонии пикники на лоне природы с участием самодеятельных групп. Они впечатляли своей организованностью, жизнерадостностью, размахом и укрепляли, объединяли диаспору. Группа армянских женщин и девушек города Лиона основала организацию «День армянских матерей» (Unlon des Orphelins Armeniens **Ma-jeurs**), с намерением превратить 3-е сентября каждого года днем чествования армянских матерей. По замыслу организаторов он должен был способствовать поднятию национального духа, сохранению традиций и укреплению семейных очагов¹⁶.

Большой вклад внесли различные армянские земляческие союзы и общества в культурную жизнь колонии. Благодаря этим структурам многие армяне, нашедшие кров во Франции, не обособились, не замкнулись в кругу своих проблем, а приобщились к мероприятиям, организуемым в масштабе всей общины.

Нельзя приуменьшить роль в развитии, пропаганде и признании армянского умения и таланта людей, не имеющих непосредственного отношения к искусству. Среди прочих нужно отметить представителей известной торговой семьи Телфеевых, которые еще до первой мировой войны занимали первенствующее место в торговле восточными коврами в Стамбуле и Америке. Благодаря их широкой (объективной) рекламной работе сбываемые ими на парижском аукционе в Hotel Dronot ковры армянских мастеров пользовались большим ус-

¹⁵ См.: Драгоценная книга Армянского благотворительного общего союза — Серебряный юбилей — 1906—1931, т. 1, Париж, 1935, с. 192.

¹⁶ См.: Ежегодник армянских матерей, с. 92.

пехом¹⁷: Было множество магазинов, специализирующихся на продаже продукции, сшитой руками армянок¹⁸.

Армяне имели свои постоянные места для встреч, совместного проведения вечеров, роль которых в сплочении созидательных сил колонии была велика. В таких «традиционных» для армян заведениях (в большинстве своем хозяевами этих заведений являлись их соотечественники) встречалась армянская интеллигенция, организовывались собрания армянских общественных организаций, проводились семейные вечера, свадьбы, помолвки, созывались званые обеды и т. д. Из подобных заведений в начале двадцатых годов особой известностью пользовался ресторан «Флориа», основанный Гукасом Папазяном в 1924 г., в парижском квартале Сен-Мишель. Из подобных заведений можно отметить также ресторан «Ани», расположенный в 8-м квартале Парижа, ресторан «Алина» Г. Габриеляна в 5-м квартале, ресторан «О'Лиля» В. Папазяна в центре Парижа на ул. Сен-Лазар. В Марселе местом встреч, проведения свадеб и собраний являлся ресторан Кантерьяна, кафе «Дарон» и т. д. Подобные заведения были открыты армянами также в Мартите, Пюи-Бнвере, Пон-де-Шерюи («Армянское кафе» Арама Курмояна), Вьенне (кафе-столовая Рубена Эмияна «Аргеос»), Гренобле (кафе «Арарат» С. Погосяна и Шампляна) и в других городах¹⁹.

¹⁷ См.: Французско-армянский ежегодник, 1926, с. 206—222.

¹⁸ См.: Нор еркир, 14 января 1934, с. 4; 9 мая 1935, с. 3; Французско-армянский ежегодник, 1927, с. 191—236, 345; 1929, с. 310, 345.

¹⁹ См.: Ереван, 24 декабря 1925, с. 4; 22 октября 1925, с. 4; Ежегодник Гавроша, 1929, с. 243; Французско-армянский ежегодник, 1927, с. 144, 248, 286, 366.

Социально активные представители колонии имели возможность приобщаться, получать волнующую их информацию об Армении также посредством часто устраиваемых со стороны АБОС, Союза армянских женщин Парижа и др. публичных собраний, встреч с членами Национальной делегации, пикников, балов²⁰ и т. д.

Создавались научно-литературные общества, знакомившие французов с древней историей и культурой армянского народа, с Армянским вопросом и с тем, как и почему армянские беженцы оказались во Франции. В этом аспекте большую работу развернуло созданное в начале двадцатых годов в Париже Арменоведческое общество и его журнал «Ревю дез этюд армениен» («Обозрение армянских исследований»)²¹. Все это способствовало укреплению дружественных отношений между армянами и французами, многие из которых воспринимали горести армян как свои собственные.

²⁰ См.: Драгоценная книга..., т. 1, с. 192.

²¹ См.: Французско-армянский ежегодник, 1926, с. 100.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Արմեն Քելիշյան—Մամիկոնյանների ծագման ավանդությունը և պատմական իրականությունը	7
Արմենուհի Ղամբարյան—Անգլո-ուսական հակասությունները հայկական հարցում 1913 թ.	21
Լիլիթ Հովհաննիսյան—Մեծ պետությունների դիրքորոշումը արևմտահայերի ցեղասպանության հարցում	33
Արմեն Թաղայան—Ազատագրական պայքարը Զանգեզուրում (1920 թ. (հունիս—նոյեմբեր)	48
Ավագ Հսրուրյունյան—Սերի գաշնազրի պատմության մի քանի հարցերի շուրջ	62
Կարինե Ալեքսանյան—Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը թուրքերի կողմից 1920 թվականին	75
Կարեն Խաչատրյան—ԻՍՅԽՆԷ և ՀՍԽՆՆ ռազմաքաղաքական համագործակցումը 1921 թ. փետրվարին Լոռու շեղոք գոտին ազատագրելու գործում	88
Сергей Анаян — Культурная жизнь армянской общины Франции в 20-е годы XX века	106

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԿԻ ԳԻՏԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ՀՈԴՎԱՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ն. ԳՈՒԼԱՍԱՐՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. ԱԶԻԶՔԵԿՅԱՆ

Հանձնված է շարվածքի 05. 11. 1997 թ.: Ստորագրված է տպագրության
06. 02. 1998 թ.: Զափսը 84×1081/82, Քուլթ Ն 1: Տառատեսակ «Գրքի սո-
վորական», բարձր տպագրություն Տպագր. 7,5 մ, տպաքանակ 150:
Պատվեր Ն 36: Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող., 24 գ.:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: